

Stradanje hramova Srpske pravoslavne crkve u ratu u Hrvatskoj 1991. — 1995. i u poraću (1996. — 1997.)¹

FILIP ŠKILJAN

Institut za istraživanje migracija, Zagreb

Autor u tekstu donosi pregled stradanja hramova Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj tijekom rata 1991. — 1995. i poraća. Bavi se načinima na koji su hramovi stradali i počiniteljima koji su u najvećoj mjeri ostali do današnjih dana neotkriveni. Obrađeni su oni hramovi koji su teško stradali bilo da su u potpunosti razoreni, bilo da su teško oštećeni. Najveći broj hramova uništen je i teško oštećen na području Pakračko-slavonske eparhije, na brodskom i novogradiškom području. Najmanji broj oštećenih i uništenih objekata je na području Zahumsko-hercegovačke eparhije i Zagrebačko-ljubljanske mitropolije. Jedan dio objekata su do današnjih dana obnovljeni. Od 84 stradala hrama u posljednjem ratu njih 42 nikada nisu obnovljeni (50%). Na kraju teksta nalazi se statistika stradalih hramova po stupnju oštećenja (načinu razaranja) i po geografskom smještaju.

KLJUČNE RIJEČI: Srpska pravoslavna crkva; Hrvatska; rat; Srbi

/

Istraživanjem uništenih i oštećenih objekata Srpske pravoslavne crkve (SPC) u posljednjem ratu, bavio se veći broj autora. Bilo je i pokušaja da se izradi cjeloviti pregled, no još uvijek ne raspoložemo s točnim podacima kao ni sadržajnijom analizom njihova opsega, okolnostima u kojima se to događalo

1 Tekst je nastao u okviru znanstveno-istraživačke djelatnosti istraživača na multidisciplinarnom projektu "Devedesete" Arhiva Srba u Hrvatskoj i Srpskog narodnog vijeća.

kao i počiniteljima. Ozbiljniji pokušaj u tom smjeru učinio je Slobodan Mileusnić, upravnik Muzeja Srpske pravoslavne crkve u Beogradu, u svojoj knjizi *Duhovni genocid 1991 — 1995, pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih zdanja na teritoriji bivših jugoslovenskih republika Hrvatske i Bosne i Hercegovine*.² Usprkos tome što knjiga sadrži brojne vrijedne podatke, značajan dio informacija koje Mileusnić donosi nije pouzdan, budući da u velikom broju slučajeva autor sam nije izlazio na teren nego je prenosio ponekad neproverene podatke koje je dobivao od pojedinaca. Mnogo su pouzdaniji podaci koje donose SPC-a za Gornjokarlovačku,³ Osječkopoljsku i baranjsku eparhiju⁴ i Zagrebačko-ljubljansku mitropoliju⁵ te dvije knjige o kulturno-povijesnim sakralnim objektima Srpske pravoslavne crkve autorice Aleksandre Kučeković za Slavonsku eparhiju⁶ i Branka Čolovića za Dalmatinsku i dio Zahumsko-hercegovačke eparhije⁷ koji potpada pod Hrvatsku. Tu su još i moje knjige o kulturno-historijskim spomenicima Korduna, Banije, zapadne Slavonije, Moslavine i Kalničkog prigorja, Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale⁸ u izdanju Srpskog narodnog vijeća.

U Hrvatskoj postoji više od 600 objekata, crkvišta i ruševina hramova Srpske pravoslavne crkve. Tijekom rata 1991. — 1995. godine i u poraću stradao je veliki broj hramova SPC-a, neki su tek manje oštećeni, dok su drugi pretrpjeli drastična oštećenja zbog kojih nisu ni obnovljeni. Objekti koji su bili građeni od drva su uništeni u potpunosti, a s obzirom da u većini naselja u kojima su ti

- 2 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995, pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih zdanja na teritoriji bivših jugoslovenskih republika Hrvatske i Bosne i Hercegovine*, Beograd 1996.
- 3 S. Orlović, *Pravoslavna eparhija Gornjokarlovačka, Šematizam*, Beograd — Karlovac 2017
- 4 *Prvi šematizam eparhije Osječkopoljske i baranjske*, Dalj — Beograd 2009.
- 5 *Srpska pravoslavna crkva, Mitropolija Zagrebačko-ljubljanska, Pregled stanja, Šematizam*, Zagreb 2009.
- 6 A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, Zagreb 2015.
- 7 B. Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, Zagreb 2011.
- 8 F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*, Zagreb 2007.; F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Banije s pregledom povijesti Banije od prapovijesti do 1881. godine*, Zagreb 2009.; F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici zapadne Slavonije s pregledom povijesti zapadne Slavonije od prapovijesti do 20. stoljeća*, Zagreb 2010.; F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Moslavine i Kalničko-bilogorskog prigorja : s pregledom povijesti Moslavine i Kalničko-bilogorskog prigorja od prapovijesti do 1881.*, Zagreb 2011.; F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale: s pregledom povijesti Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale od prapovijesti do 1881.*, Zagreb 2012.

objekti postojali više gotovo nema srpskog stanovništva, oni nisu ni obnavljani. Objekti koji su minirani, čime je njihova statika teško poremećena, još uvijek stoje u ruševinama ili su ruševine uklonjene. Neki zidani objekti zapaljeni su u ratu, ali njihova statika uglavnom nije poremećena. Inventar je najčešće u potpunosti uništen ili opljačkan. Pojedini hramovi pogođeni su namjernim granatiranjem ili razmjenom vatre, pretrpjeli su znatna oštećenja, ali je njihov inventar najčešće sačuvan i obnova je moguća. Vrlo mali broj ovih objekata je obnovljen ili je u fazi obnove.

Ovdje smo pokušali, na bazi literature kao i vlastitih istraživanja, donijeti pregled uništenih i teže oštećenih pravoslavnih hramova, podsjetiti na neke povijesne činjenice o njima, opisati okolnosti njihova stradanja te uputiti na moguće počinitelje.

Rad ne obuhvaća objekte koji su tijekom vojnih operacija pretrpjeli manja oštećenja. Iako su mnogi takvi objekti iznutra opljačkani pa i oskrnavljeni, postoji mogućnost njihove obnove bez većih zahvata i ulaganja. Takvih je objekata bilo najviše na području Gornjokarlovačke, Slavonske i Dalmatinske eparhije, a osobito nakon hrvatskih vojno-redarstvenih akcija, *Otkos*, *Bljesak* i *Oluja*.

/ Pregled uništenih i oštećenih hramova SPC

/ *Potpuno uništeni hramovi u ratu 1991. — 1995. (ili nakon rata)
miniranjem na području pod kontrolom hrvatskih snaga*

Jedan dio hramova je u ovom ratu u potpunosti uništen. Takvi su se objekti vrlo često nalazili na područjima koje su kontrolirali pripadnici Hrvatske vojske. Miniranje takvih objekata bilo je učestalo u pojedinim hrvatskim gradovima koji su bili napadnuti od strane vojske pobunjenih Srba ili JNA. Najteža rušenja objekata bila su tijekom 1991. i 1992., ali je takvih rušenja bilo i do kraja rata, pa čak i nakon završetka rata.

Jedno od najdrastičnijih rušenja crkvenih hramova bilo je ono u Lici, u GOSPIĆU. Ondje je hram Svetog Velikomučenika Georgija podignut još 1790. godine, ali je uništen u vrijeme Drugog svjetskog rata. Na temeljima starog podignut je novi hram 1964. godine. Hram je zadržao barokni oblik koji je imao prethodni objekt. Nažalost, ovaj je objekt teško stradao 1992. kada je

miniran. Na mjestu nekadašnje crkve uređeno je nakon rata parkiralište. Godine 2006. dogovoreno je da će se ponovno graditi pravoslavni hram u Gospiću te je s mjesta nekadašnjeg objekta uklonjeno parkiralište. Međutim, usprkos tadašnjoj dobroj volji, hram nikada nije sagrađen, a gospićki Srbi i dalje odlaze na bogoslužje u 13 kilometara udaljeni Medak gdje se nalaze hram i manastir.⁹

U Slavoniji je zabilježen velik broj uništenih objekata SPC-a. Prvotni hram u NOVOJ GRADIŠCI podignut je 1758. godine. Potom je objekt obnavljan u nekoliko navrata 1824. i 1885., kad je dobio i konačan oblik. U međuvremenu je na groblju u Novoj Gradišci sagrađen i grobljanski hram Svetoga Nikole 1818. godine. U vrijeme Drugog svjetskog rata 7. srpnja 1941. hram u Novoj Gradišci je zapaljen. Ustaše su potom proglasili ovaj objekt za neupotrebljiv te su doveli zatočenike iz Stare Gradiške da ga ruše.¹⁰ Godine 1982., nakon dugotrajnih pregovora, podignuta je velika pravoslavna crkva u centru grada, ali su je početkom rata 1991. — 1995. raznijeli dinamitom. Budući da je hram bio građen od čvrstog materijala devet puta je miniran. Na mjestu gdje je crkva stajala novogradiške su vlasti zasadile cvijeće i ne postoji nikakav trag da je tu bila crkva. Zvono iz hrama nalazi se u novogradiškom muzeju.¹¹ U srpnju 2020. posvećeni su temelji nove crkve u Novoj Gradišci. Predvodili su ga tadašnji mitropolit zagrebačko-ljubljanski Porfirije i episkop pakračko-slavonski Jovan, a prisustvovao je i novogradiški gradonačelnik. Gradnja hrama je u tijeku.¹²

Čini se da je hram u SLAVONSKOM BRODU bio podignut već 1793. godine. Tada je sagrađena nova zidana crkva Svetoga Georgija i zavedene su nove parohijske matice. Pravoslavni hram su srušile ustaše za vrijeme Drugog svjetskog rata. Nakon rata bogoslužilo se u improviziranoj kapeli. Godine 1955. izvršena je eksproprijacija zemljišta na kojoj se taj hram nalazio zbog stambene izgradnje za potrebe vojnog građevnog poduzeća i Stambene uprave SlavonSKI Brod.¹³ Već tada je postojao prijedlog da se na nekoj lokaciji u centru grada sagrađi

9 M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905.*, Sremski Karlovci 1910, 910-911; S. Mileusnić, *Duhovni genocid*, 1991. — 1995 (1997), 52; <https://www.eparhija-gornjokarlovacka.hr/>; S. Orlović, *Pravoslavna eparhija Gornjokarlovačka, Šematizam*, 93

10 HDA, ZKRZ-Zh, kutija 297, 17477-17546.

11 S. Mileusnić, *Duhovni genocid*, 1991. — 1995 (1997), 224-226; <https://eparhija-slavonska.com/>; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004, 170; J. Kempf, *Okolo Psunja*, Zagreb 1998, (bilješke uz tekst) XIV; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 197-199.

12 <https://radiong.hr/posveceni-temelji-crkve-sv-nikole-u-novoj-gradiski/>.

13 HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske, kutija 142, 44/1955.

novi pravoslavni hram. Skupština općine Slavonski Brod dodijelila je 1976. lokaciju za gradnju hrama u na periferiji grada čime episkop Emilijan nije bio zadovoljan.¹⁴ Godine 1977. paroh Rade Kovrlija piše Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama da je žalosno da se pravoslavni vjernici u Slavonskom Brodu, kojih prema njegovom pismu ima oko 4.600, okupljaju u "šupi".¹⁵ Tek je 1980. dogovorena lokacija za gradnju novoga hrama u Slavonskom Brodu (do 1991. ulica Vuka Karadžića).¹⁶ Novi je hram u Slavonskom Brodu završen tek 1990. i bio je posvećen svetom Iliji, ali je srušen miniranjem u posljednjem ratu. U samom gradu, pored ove crkve bile su još dvije pravoslavne kapele: Kapela svete mučenice Sofije na groblju je srušena još u Drugom svjetskom ratu, a kapela svetog Velikomučenika Georgija koja se nalazila iza parohijske zgrade i u kojoj se desetljećima služilo do izgradnje nove crkve srušena je 1991. godine. Radovi na izgradnji nove pravoslavne crkve, rađene na temeljima one minirane, počeli su početkom prosinca 2016. godine. Nova crkva je građena proteklih godina, a zahvaljujući zidinama unutar nje pravoslavni vjernici obilježavaju važne vjerske datume poput liturgijskih slavlja na Badnjak.¹⁷

U TRNJANIMA su ustaše srušili pravoslavnu crkvu u Drugom svjetskom ratu 1941. godine, a srušena je i nova crkva Rođenja presvete Bogorodice na istom mjestu 27. kolovoza 1992. godine, noć pred praznik Velike Gospojine. Rušitelji su mislili da je to hramovna slava, iako je slava hrama bila Mala Gospojina (Rođenje presvete Bogorodice). Crkva je nakon toga godinama stajala u ruševinama, da bi sami malobrojni pravoslavni vjernici, u radnoj akciji sklonili ruševine i danas se vide samo temelji nekadašnje crkve.¹⁸

U brodsku parohiju pripada i hram Rođenja presvete Bogorodice iz 1926. u BRODSKIM ZDENCIMA koji je miniran 1993., a od kojeg je do danas ostao samo krst na mjestu gdje je nekada bila crkva te ostaci temelja koji su zarasli

14 HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske, kutija 227, 26/1976.

15 HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske, kutija 234, 133/1977.

16 HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske, kutija 249, 143/1981.

17 D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 174–177; Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., Pakrac 1898, 72; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 228; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 287–291; <https://eparhija-slavonska.com>.; <https://srbi.hr/zivot-srba-u-slavonskom-brodu-pravoslavna-crkva-i-branko-radicevic-ponovo-medju-brodjanima/>.

18 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 232; www.eparhija-slavonska.org; https://sr.wikipedia.org/sr-el/Trnjani_Garčin.

u žbunje.¹⁹ Na lokaciji hrama do prije dvije godine stajala je samo ključanica nekadašnjeg hrama.

U LUŽANIMA hram Svete Trojice na groblju uništen je u Drugom svjetskom ratu. Novi manji hram sagrađen je nakon Drugoga svjetskog rata. I ta je crkva minirana i srušena do temelja 1991. godine. Na njezinu je mjestu podignuta mrtvačnica.²⁰

Hram Svetih Apostola Petra i Pavla u MALINU, blizu Oriovca, srušili su ustaše 1941. godine. Novi manji hram na groblju građen je poslije Drugog svjetskog rata, ali je u posljednjem ratu srušen do temelja. Danas se na mjestu objekta vide tek nekadašnji temelji hrama.

Selo SVETOBLAŽJE u jugozapadnoj Đakovštini nosi ime po crkvi svetoga Blaža, a pravoslavni su u selo doselili nakon prestanka osmanlijske vlasti velikim dijelom iz Bosne. U naselju je stajao zvonik koji je miniran 1992. i od kojeg nije ostalo ništa. Prema kazivanju mještana Svetoblažja 18. prosinca 1991. dio Srba zapadne Đakovštine, koji su bili u dobi za vojsku, mobilizirani su i upućeni u vojarnu u Đakovo, radi kopanja rovova na prvoj liniji ili obavljanja zidarskih i drugih poslova u vojarni.²¹

HRKANOVCE su naselili pravoslavni iz Bosne 1696. godine, pa se na popisu iz 1702. vidi da su Srbi bili jedini stanovnici Hrkanovaca. Novi doseljenici u Hrkanovce bili su kolonisti nakon Prvoga svjetskog rata koji su povećali broj Srba na području kotara Đakovo.²² U naselju je 1992. minirana zvonara, a nakon rata je sagrađen novi objekt.²³

U PAUČJU u parohiji Budimci bila je sagrađena crkva svetoga Georgija koju je posvetio Sofronije Jovanović 1752. godine. Tu drvenu građevinu zamijenila je 1867. zidana građevina koju su ustaše srušili 1942. godine. U selu je 1899. bila 51 kuća s 406 pravoslavnih, a 1929. godine 87 kuća s 486 pravoslavnih.²⁴ Novi hram je podignut i stavljen pod krovnište 1991. godine, a već je sljedeće godine miniran i srušen do temelja.²⁵ Danas u Paučju stoji novi hram, crkva

19 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 203; <https://eparhija-slavonska.com>

20 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 219; <https://eparhija-slavonska.com>

21 Iskazi mještana Svetoblažja.

22 D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj*, 248–249.

23 Iskazi mještana Hrkanovaca.

24 D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj*, 244–245; *Prvi šematizam eparhije Osječko-poljske i baranjske*, 223.

25 *Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske*, 223–224; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 244–245.

svetog velikomučenika Georgija, izgrađena većinom donacijama vjernika.²⁶ Crkva je 12. rujna 2015. osvećena što je događaj od velike vjerske i svake druge važnosti za to neveliko selo, koje danas broji 50-ak stanovnika.

U VINKOVcima je hram Svetog Duha sagrađen 1793. godine. U hramu se nalazio iznimno vrijedan ikonostas iz 1811., rad Jakova Nedića. Hram je miniran i u potpunosti uništen. Novi je objekt podignut na mjestu staroga 2008. godine.²⁷

Uništavani su crkveni objekti SPC-a i u drugim dijelovima Hrvatske. Zabilježeno je više takvih slučajeva u DALMACIJI. Hram Svete nedjelje u KARINU podignut 1985. nedaleko Obrovca srušen je nakon rata, 23. kolovoza 1996. godine.²⁸

Gradnja crkve sv. Đorđa u SMOKOVIĆU je izvedena 1567. godine.²⁹ Nakon zauzimanja Smokovića od strane Hrvatske vojske 24. siječnja 1993. objekt hrama je miniran te su ostali jedino dijelovi apside u visini od dva metra i dio oko ulaza na 1,70 metara.³⁰ Prikupljanjem donacija iz SAD-a i Kanade hram je obnovljen 2014. godine.³¹ Oko crkve je groblje. Sve ikone su bile zbog ratnih opasnosti i konzervacije sklonjene u Beograd, gdje su bile privremeno smještene u Muzej SPC-a.³²

Crkva sv. Petra i Pavla u CRNOM podignuta je nakon Prvog svjetskog rata. na jugoistočnom kraju sela (zaselak Pucari), dok je rimokatolička crkva Svetog Nikole u centru Crnog. Bila je to visoka jednobrodna građevina bez apside, sa zvonikom na preslicu s dva lučno završena otvora. Srušen je krov, odvaljena

26 <https://www.portalnovosti.com/obnova-hramova-u-slavoniji>.

27 *Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske*, 125–127. Interesantno je da u HPM-u postoji popis predmeta odnijetih iz ovog hrama u Drugom svjetskom ratu. (HPM, Muzej Srba u Hrvatskoj, Popis predmeta odnijetih iz pravoslavne crkve u Vinkovcima i vraćenih nakon rata, kutija b.b.).

28 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 96; www.eparhija-dalmatinska.hr; *Politika*, 24. kolovoza 1996.

29 <https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B>.

30 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 110; M. Savić, *Pravoslavne crkve zadarskog kraja danas* (neobjavljeno), 2; www.eparhija-dalmatinska.hr.

31 https://www.facebook.com/profile.php?id=100067044543338&paipv=0&eav=AfYN-seMxU-RCXh2FRdHF1WTTN1_AEwmwFYjaI5xuljtPh7C3RME-L-EbAkVoTfR2sE&_rdr.

32 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 110; M. Savić, *Pravoslavne crkve zadarskog kraja danas* (neobjavljeno), 2; <https://www.eparhija-dalmatinska.hr/>; B. Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, 254–255.

zapadna fasada sa zvonikom i južni ugao sa dijelom zida, ali postoje svi elementi da se crkva dovede u prvobitno stanje.³³

Crkva sv. Save u ZEMUNIKU građena je pred Drugi svjetski rat. Riječ je o jednobrodnoj građevini s polukružnom apsidom, s lučno završenim portalom i otvorima, zvonikom na preslicu, ukupno historicističkih obilježja. Hram je do temelja srušen u zimu 1993. godine, a pokretnine su propale.³⁴ Godine 2022. pokrenuto je prikupljanje novaca za obnovu ovoga hrama.³⁵

U DABRU kod Sinja je hram Rođenja Svetog Jovana Krstitelja iz 1976. miniran tijekom rata 1991. — 1995. Usmeno predanje kaže da je crkvu sazidao rođeni brat uglednog splitskog paroha protojereja-stavrofora MARKA PLAVŠE, rodом iz Dabra. Nalazi se u ruševinama.³⁶

U METKOVIĆU je prvotni hram podignut između 1847. i 1852. godine. Hram je bio posvećen Svetom velikomučeniku Georgiju, a jedan od ktitora je bio serdar Damjan Kadijević. Hram je miniran 31. svibnja 1992. godine. Parohiju je napustilo između 200 i 230 vjernika. Dana 8. svibnja 2005. novi hram je osveštao episkop zahumsko-hercegovački Grigorije.³⁷

U Baniji i Kordunu je također uništeno više hramova do temelja. U PETRINJI je postojao prije Drugog svjetskog rata hram Svetoga Spiridona koji je sagrađen 1785. godine. Po nalogu Ustaškog stana u Petrinji, a od strane zidarskog poduzetnika Cvetnića iz Župića hram je 1941. srušen. Godine 1976., pedesetak metara od prvotnog hrama, podignut je novi hram posvećen također Svetome Spiridonu. Godine 1991. hram je srušen sa zemljom, a 1994. započela je njegova obnova. Zidove hrama koji su podignuti do 1995. srušile su do temelja gradske petrinjske vlasti u travnju 1997. godine. Hram je po četvrti put izgrađen između 2018. i 2021. godine.³⁸

33 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 112; M. Savić, *Pravoslavne crkve zadarskog kraja danas* (neobjavljeno), 3; <https://www.eparhija-dalmatinska.hr/>

34 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 91; M. Savić, *Pravoslavne crkve zadarskog kraja danas* (neobjavljeno), 3; <https://www.eparhija-dalmatinska.hr/>

35 <https://www.vesti-online.com/ponovno-rodenje-hrama-u-zemuniku/>.

36 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 90; <https://www.eparhija-dalmatinska.hr/https://srbi.hr/starica-i-crkva-dva-preostala-pravoslavlja-u-selu-dabar/>.

37 <https://eparhija-zahumskohercegovacka.com/>; B. Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, 205–206.

38 M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905.*, Sremski Karlovci 1910, 995–998; M. Miljanović, “Crkva svetoga Spiridona u Petrinji” u: *Zbornik za likovne umjetnosti Matice srpske*, Beograd 1984, 237–260; M. Radeka, *Gornja krajina ili karlovačko vladičan-*

Hram u GLINSKOJ POLJANI sagrađen je 1802. na granici sela Glinska Poljana i Slana. Ovaj je hram pretvoren u rimokatolički u vrijeme NDH. Hram je imao vrijedan ikonostas koji je u vrijeme NDH bio u Gori u župnom stanu. Hrvatska vojska minirala je ovaj hram 9. listopada 1991. prilikom zauzimanja ovoga područja.³⁹

Hram Svetoga Nikole u KARLOVCU sagrađen je između 1785. i 1787. godine. Ikonostas hrama je oslikao Arsenije Arsa Teodorović. U vrijeme Drugog svjetskog rata hram je bio pretvoren u skladište ukradenih i oduzetih srpskih i židovskih stvari. U rujnu 1991. hram je miniran i tada su stradala vrata objekta. Drugi put je hram miniran 29. prosinca 1991. i tom prilikom je objekt teško oštećen, zidovi su popucali, zvonik se nakosio, a 1993. se zbog toga u potpunosti urušio. Na mjestu nekadašnjeg hrama između 2004. i 2007. godine sagrađen je novi po uzoru na stari objekt. Hram je osveštao 2014. srpski patrijarh Irinej.⁴⁰

I / *Drveni objekti spaljeni u ratu i poraću*

Drugu skupinu predstavljaju drveni hramovi Srpske pravoslavne crkve, vrhunski biseri narodnog graditeljstva spaljeni u vrijeme posljednjeg rata ili neposredno nakon rata. Najljepši primjer narodnog graditeljstva Banije je bio hram Svetoga Ilije u BUZETI na području Gline. Mjesto Buzeta spominje se već 1563. godine, a naseljeno je pravoslavnima oko 1600. Drvena crkva je podignuta oko 1720., ali na mjestu koje je bilo više u šumi, da bi na današnji položaj bila prenesena 1740. O tome prenošenju crkve iz šume u mjesto postoje i legende. Čini se da je tijekom 18. stoljeća ta crkva bila filijala parohije

stvo, Zagreb 2007, 248–251; F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Banije*, 34–35; S. Orlović, *Pravoslavna eparhija Gornjokarlovačka, Šematizam*, 323–326.

- 39 www.eparhija-gornjokarlovačka.hr; *Ranjena Crkva u Hrvatskoj*, Zagreb 1996, 424; M. Miljanović, “Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj – gornjokarlovačka Eparhija” u: *Srpski glas*, Topusko, maj – juni 1991, 10–11.; S. Mileusić, *Duhovni genocid*, 1991. – 1995 (1997), 51; S. Orlović, *Pravoslavna eparhija Gornjokarlovačka, Šematizam*, 329.
- 40 S. Mileusić, *Duhovni genocid 1991 – 1995* (1997), 49; www.eparhija-gornjokarlovačka.hr; *Srpski glas* (Topusko), 16. kolovoz 1993; *Danas*, 4. siječnja 1994; Đ. Zatezalo, Srbi u Karlovcu: skica za monografiju Srbi i srpska pravoslavna crkva Svetog Nikole u Karlovcu od osnutka grada 1579 do 1995. *Ljetopis Srpskog kulturnog društva 'Prosvjeta'*, sv. 4 (1999), 42–119; <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/na-temeljima-srusenog-hrama-sv-nikole-u-karlovcu-nice-ista-crkva-3395942>; S. Orlović, *Pravoslavna eparhija Gornjokarlovačka, Šematizam*, 273–276.

u selu Hajtić, i da je bila posvećena Svetom Nikoli, budući da je parohijalna crkva bila posvećena Svetom Iliji. Godine 1779. osnovana je parohija Buzeta. Selo je u vrijeme prve polovice 19. stoljeća imalo 494 stanovnika koji su živjeli u 55 zadruga. Radikalna obnova ove građevine uslijedila je 1849. godine, a ta se godina nalazila urezana pod stožastim krovom od šindre na zvoniku. Ikonostas koji se do 1995. godine nalazio u crkvi Svetoga Ilije bio je prenesen iz crkve u Hajtiću još u 19. stoljeću. U crkvi se nalazila jedna ikona s likom Svetog Dimitrija iz 1810. godine i dvije ikone s likovima Svetoga Đurđa i Svetoga Ilije. Crkva u Buzeti oštećena je u Drugom svjetskom ratu. Njezinom poslijeratnom obnovom rukovodio je Konzervatorski zavod u Zagrebu. Prilikom obnove 1952/1953. godine, kapela je dugo stajala bez krova, pa su tada stradale oslikane kasete stropa. Tom prilikom su obnovljeni i temelji crkve. Hram je spaljen u studenom 1995., tri mjeseca nakon završetka akcije *Oluja*.⁴¹

Hram Svetog Ilije u KOTARANIMA, u općini Dvor, uništen je na kraju rata, odnosno u kolovozu 1995. kada su pripadnici Armije BiH iz susjedne Bosne spalili selo i crkvicu.

Prema predanju, crkva Svetog Ilije u JAVNICI sagrađena je odmah po dolasku pravoslavnih na područje dvorskog kraja. Branko Sučević pretpostavlja da je ova poludrvena građevina podignuta početkom 18. stoljeća, ali da je poslije znatno pregrađivana. Čini se da je sve do 1824. ona bila u potpunosti drvena, a tada da su joj zidovi zamijenjeni lomljenim kamenom, dok je zvonik ostao u prvotnoj drvenoj izvedbi. Do ponovne obnove crkve, zbog dotrajalosti građe, došlo je 1977. godine. Crkva je tada temeljito obnovljena u starom stilu, tako da je drvena konstrukcija ostala ista, ali na krov je umjesto šindre stavljen aluminijski lim. Pod od cigle zamijenjen je keramičkim pločicama, a svod crkve je zasvođen daskama od borovine. Miljanović smatra da je crkva u Javnici znatno promijenila svoj prvotni oblik kasnijim pregradnjama. Sučević navodi

41 M. Miljanović, "Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj – gornjokarlovačka Eparhija" u: *Srpski glas*, Topusko, april 1991, 12–13; M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905.*, Sremski Karlovci 1910, 934–935; Đ. Cvitanović, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja, knjiga I., Gorički i gorsko-dubički arhiđakoniat*, Zagreb 1985, 182–195, 305, 306; Iskaz Vasilije Muždeka, Buzeta (Glina); Đ. Vandura – B. Popovčak – S. Cvetnić, *Schneiderov fotografski arhiv – hrvatski spomenici kulture i umjetnosti*, Zagreb 1999, 204; Đ. Cvitanović, *Sakralna arhitektura – riznica umjetničke baštine glinskog kraja. Glina – Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988, 499–503; S. Mileusnić, *Duhovni genocid*, 1991. — 1995 (1997), 50; <https://www.portalnovosti.com/bosonoga-proslost-neizvjesna-buducnost>; S. Orlović, *Pravoslavna eparhija Gornjokarlovačka, Šematizam*, 247.

da se u crkvi nalaze manje vrijedne crkvene knjige novijeg datuma, slike iz 19. stoljeća, “rustični radovi bez vrijednosti” te dvije “zanimljive rustične drvene pijevnice i jedan svječnjak, kovački rad”. Ikonostas crkve u Javnici naslikao je 1977. godine Dragan Bjelogrić, akademski slikar iz Novog Sada, a napravljen je po uzoru na barokne ikonostase. Danas od čitavog objekta stoje dijelovi zidova zarasli u žbunje, a postoji inicijativa nekadašnjih mještana Kotarana da se hram obnovi. Međutim, s obzirom da u selu više nitko ne živi Gornjokarlovačka eparhija nema interesa da obnavlja ovaj objekt.⁴²

Druga dva iznimno vrijedna drvena objekta nalazila su se u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji. Radi se o hramovima u Rastovcu⁴³ i Rašenici⁴⁴. Svega kilometar udaljen od centra Ivanova Sela nalazio se drveni hram Svetoga Dimitrija ili popularno Svetoga Mitra u RASTOVCU, koji je bio građen na kanate, tj. sa stijenom pletera od lijeske, ispunjena smjesom ilovače sa sjeckanom slamom. Jedino je piramidalni krov na crkvici bio od lima. Niska crkvetica bila je postavljena na masivne temelje od hrastovine. Smatra se da je podignuta 1730. godine, a prva obnova je uslijedila kad i obnova crkve u Donjoj Kovačici, 1760. godine. Motivi na kasetama crkve u Rastovcu bili su veoma slični motivima s kasetama crkve u Donjoj Kovačici. Od starog ikonostasa bile su do posljednjeg rata sačuvane samo carske dveri. Crkvetica Svetoga Mitra u Rastovcu bila je najrustikalniji primjer drvene seljačke arhitekture u zapadnoj Slavoniji. Za obnove u 19. stoljeću crkvetica je učvršćivana željeznim sponama da se ne bi urušila. Drveni bačvasti svod je montiran u 19. stoljeću prilikom postavljanja novoga ikonostasa. Zapis na poledini gornjeg niza ikona upućuje na 1836.

42 <https://www.eparhija-gornjokarlovacka.hr/>; M. Miljanović, Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj – gornjokarlovačka Eparhija. *Srpski glas*, Topusko, januar 1991, 10–11; M. Miljanović, Crkveni spomenici. *Dvor na Uni*, Dvor na Uni 1991, 605–606; M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905.*, 993; HPM, *fond Muzej Srba u Hrvatskoj*, kutija b.b., putni izvještaj 13. prosinca 1956., Sučević (Branko Sučević bio je učitelj Javnici i D. Javornju); F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Banije*, 141.

43 D. Cvitanović, Pravoslavne crkve od drvene građe u okolini Grubišnog Polja. *Zbornik za likovne umetnosti*, sv. 21 (1985), 382–383). Podatke o uništavanju hrama Svetog Dimitrija u Rastovcu 1991. godine vidi u: S. Mileusnić, *Duhovni genocid*, 1991. — 1995 (1997), 128–129; www.mitropolija-zagrebačka.hr; *Srpska pravoslavna crkva, Mitropolija Zagrebačko-ljubljanska, Šematizam*, 160.

44 D. Cvitanović, Pravoslavne crkve od drvene građe u okolini Grubišnog Polja. *Zbornik za likovne umetnosti*, sv. 21 (1985), 385–387). Podatke o uništavanju hrama Svetog Dimitrija u Rašenici 1991. godine vidi u: S. Mileusnić, *Duhovni genocid*, 1991. — 1995 (1997), 122; www.mitropolija-zagrebačka.hr; *Srpska pravoslavna crkva, Mitropolija Zagrebačko-ljubljanska, Šematizam*, 160.

godinu. Crkvice je već osamdesetih godina bila u vrlo lošem stanju. Spominju se pukotine na zidu od pletera, rupe, dotrajalost šindre i nedostatak aparata za gašenje požara. Ova je crkvice spaljena 1991. godine, prilikom akcije *Otkos*, i danas se u gustom raslinju jedva prepoznaje mjesto gdje je stajala. Od čitave građevine, koja se nalazila desno od ceste od Ivanova Sela prema Rastovcu, ostao je jedino na zemlji piramidalni krov od lima.

U DONJOJ RAŠENICI je stajao među borovima na brijevu drveni hram zvan još i Velika Gospa. Premda se, prema predaji, datira u 1709. godinu, on je prema današnjem obliku građen u posljednjem desetljeću 18. stoljeća. Navodno ga je podigao kapetan Radojčić. Vjerojatno je da je ova oveća crkva građena pod kontrolom krajiških vlasti koje su nadzirale i davale dozvolu za gradnju rustičnih crkava s većim zahtjevima. Krajem 18. stoljeća uslijedila je djelomična pregradnja ove građevine. Tada su povećani prozori i vrata. Ikonostas, visok i razvijenog tipa, izradio je moler Trifon koji ga je dovršio 1798. godine. Na ikonostasu su se nalazile 54 ikonice. Već osamdesetih godina prošloga stoljeća Crkva je pozivala na obnovu ovoga spomenika budući da je “unutrašnjost svoda od drvene konstrukcije koji je sav sklon rušenju”. Godine 1991. ovu vrijednu građevinu spalili su nepoznati počinitelji, tako da se na terenu u gustom raslinju jedva poznaju temelji sakralnog zdanja. Uz crkvu se, baš kao i u Rastovcu, nalazi i groblje, koje je također u vrlo lošem stanju.

/ Oštećeni i spaljeni (zidani) hramovi u ratu i poraću

Treću skupinu hramova predstavljaju crkve oštećene u ratnim godinama ili postratnim mjesecima. Ti su hramovi najčešće spaljeni ili minirani, ali nisu uništeni tako da ne bi mogli biti obnovljeni, odnosno nije potrebno da ih se nanovo sagradi iz početka. U Lici je takav je hram Svetog Jovana Krstitelja u STAROM SELU pokraj Otočca sagrađen 1863. na mjestu starijeg drvenog objekta. Hram je dobro prošao kroz Prvi i Drugi svjetski rat, a neke je ikone spasio u Muzeju za umjetnost i obrt profesor Tkalčić⁴⁵. Nakon Drugog svjetskog rata uslijedila je obnova objekta 1971. i 1988. godine. U planu je bilo i vraćanje pojedinih ikona koje su se nalazile u nekadašnjem Muzeju Srba u Hrvatskoj, ali

45 Vladimir Tkalčić (Zagreb, 30. IX. 1883 — Zagreb, 11. XI. 1971). hrvatski muzeolog i kulturni djelatnik, začetnik hrvatske muzeologije. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao zemljopis, povijest, arheologiju i povijest umjetnosti. Radio u Etnografskom muzeju, 1925–33. bio i ravnatelj. Od 1934. do umirovljenja 1952. bio ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt.

to zbog rata 1991. nije urađeno. Godine 1991. u selo su ušli pripadnici Hrvatske vojske, a crkva je spaljena zajedno s inventarom 1992. godine. Godine 2017. uslijedila je obnova objekta te je on danas u dobrom stanju.⁴⁶

U selu BRLOG kod Otočca hram Svetoga Save sagrađen je 1740., a bio je u to vrijeme građen od drva. Krajem 19. stoljeća podignut je objekt koji je stradao u Drugom svjetskom ratu. Značajnija obnova je poduzeta 1964. godine. U posljednjem ratu hram je zapaljen 1995. godine.⁴⁷

I hram Svete Petke u GLAVACAMA kod Otočca iz 1774. ili 1784. je oštećen granatom 1991. godine. Godine 1995. ukraden je aluminijski lim na crkvi, a 2000. je hram izgorio, budući da je obližnju šumu zahvatio požar. Objekt je obnovljen između 2005. i 2009. godine, a predmete iz hrama spasio je u ratu paroh Miloš Spasojević.⁴⁸

U RADUČU je hram Svetog Proroka Ilije podignut još 1725. godine. Hram je bio oštećen u Drugom svjetskom ratu minobacačkom granatom od strane Talijana, a nakon rata 1949. su miniranjem uklonjeni i posljednji tragovi hrama. Novi je objekt podignut 1988. godine. Taj novi objekt spaljen je i uništen 1996. godine, a 2011. ukradena su i zvona. Hram je do danas obnovljen.⁴⁹

Hram Svetog Duha u KLANCU kod Gračaca, oštećen i u Drugom svjetskom ratu, obnovljen je 1973. godine, ali je nakon akcije *Oluja* spaljen. Nekada je bio filijalni hram zрманjske parohije.⁵⁰

Najviše objekata stradalo je u Slavoniji, posebno u zapadnom dijelu. U PAKRACU je bio teško oštećen veliki saborni hram, središte Pakračke eparhije. Prije gradnje današnje saborne crkve, u Pakracu je postojala mala crkva Svetoga Trifuna. Današnja je crkva građena u vremenu između 1757. i 1768. godine, a preuređena je 1896. prema projektu Hermanna Bolléa. Za vrijeme Drugog svjetskog rata hram je bio pretvoren u katoličku bogomolju, a također je bio zauzet i episkopalni dvor, koji je postao franjevački samostan. Inventar episkopalnog hrama spašen je u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. U posljednjem

46 M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905.*, 960–961; S. Orlović, *Pravoslavna eparhija Gornjokarlovačka, Šematizam*, 181–183.

47 S. Orlović, *Pravoslavna eparhija Gornjokarlovačka, Šematizam*, 173–175.

48 Isto, 175–176.

49 <https://www.eparhija-gornjokarlovacka.hr/>: M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905.*, 923–924; <https://licko-senjska-policija.gov.hr/vijesti/5851>; S. Orlović, *Pravoslavna eparhija Gornjokarlovačka, Šematizam*, 99–100.

50 Iskaz Jugoslav Maksimović, paroh, Gračac.; www.eparhija-gornjokarlovacka.hr.

ratu saborna crkva Svete Trojice teško je stradala 1992., s obzirom da se nalazila na prvoj liniji ratišta. Do današnjih dana je u većem dijelu hram obnovljen. Što se tiče vladličanskog dvora, on je podignut 1732. godine i obnovljen 1896. također po projektu Hermanna Bolléa. U vrijeme posljednjeg rata u episkopalnom dvoru bila je smještena Hrvatska vojska, a zgrada je korištena i kao skladište municije. Episkopalni dvor je obnovljen te se u njemu nalazi sjedište eparhije Pakračko-slavonske. Od 2003. godine započela je obnova Sabornoga hrama, te je do danas skoro u potpunosti završena.⁵¹

U BIJELOJ je bila izgrađena zidana crkva u 18. stoljeću. Čini se da je ova građevina služila sve do osamdesetih godina 19. stoljeća. Na njezinu je mjestu između 1881. i 1886. sagrađena nova, posvećena Svetom Mihajlu i Gavrilu. Tijekom Drugog svjetskog rata crkva je bila oštećena, ali je nakon rata 1956. i 1990. obnovljena. Krajem 1991. ili početkom 1992. crkva u Bijeli je spaljena, kad su hrvatske snage ušle u Pakrane i Bijelu, a potom 15. prosinca i u Donje, Srednje i Gornje Borke. Prema svjedočenju Luke Bosanca, daruvarskog paroha, crkva u kojoj je bilo puno odjeće, razne robe i prehrambenih proizvoda je opljačkana i zapaljena. Tom prilikom nestao je ikonostas, a izgorjela su dva ili tri zvona. Uništen je i čitav inventar koji se nalazio u građevini.⁵²

U selu GORICAMA nedaleko Nove Gradiške stajao je hram Vaznesenja Gospodnjega iz 1903. koji je uništen granatiranjem Hrvatske vojske i vojske pobunjenih Srba tijekom 1991. i 1992., prema iskazu Petra Jerića iz Gorica. Do danas je hram obnovljen.⁵³

Nedaleko se nalazi selo POLJANE u kojem je postojao filijalni hram Svetog Stefana koji je bio zavjetnog karaktera. Podignut je na početku 20. stoljeća, a obnovljen 1990/91. godine, no znatno su ga granatama oštetili pripadnici JNA i vojske Republike Srpske Krajine tijekom rata 1991. — 1995., s obzirom da se, prema iskazu Rade Bosanca iz Dragalića, nalazio na liniji razdvajanja. Treba spomenuti sudbinu stotinjak mještana Poljana, koji su 1991. godine, prema

51 J. Kempf, *Oko Psunja*, Zagreb 1998, XI, XII; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 198; www.eparhija-slavonska.org; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 246–258.

52 D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 296–297; Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., 51; J. Kempf, *Oko Psunja*, XXI; *Glasnik SPC*, Zagreb 1982, 248; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 203; <https://eparhija-slavonska.com/> A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 49–51.

53 Iskaz Petar Jerić, Gorice, Dragalić.

iskazu R.B. iz Poljana, bili ondje tri i pol mjeseca doslovno zarobljeni, jer je selo bilo pretvoreno u logor: muškarci su bili natjerani na teške fizičke poslove i bili prisiljeni živjeti u zasebnim kućama, a žene su morale kuhati za njih i za Hrvatsku vojsku. Hram je obnovljen 2020. i to ponajprije zahvaljujući donacijama mještana iz inozemstva i radnim akcijama koje su poduzeli mještani Poljana bez ikakve naknade. Hram je sada posvećen Svetoj Fotini Samarjanki.⁵⁴

U MEDARIMA je hram teško oštećen u posljednjem ratu. Postojala je od 1752. godine drvena crkva Preobraženja Gospodnjeg. Ta se crkva nalazila sjeverozapadno od medarskih vinograda koji se zove Stara crkva ili Crkvine. Zidanje nove crkve započelo je 1777. godine, a obnova je uslijedila 1834., 1950., 1967. i 1990. godine. U Drugom svjetskom ratu bogomolja je trebala biti preuređena u rimokatoličku, ali to nije učinjeno. Zvonik crkve je 1992. teško oštećen granatama koje su međusobno ispaljivale Hrvatska vojska i vojska Republike Srpske Krajine. U to vrijeme oštećen je i parohijalni dom. Do danas hram stoji neobnovljen. U svibnju 1995. u naselju je ubijeno više civila srpske nacionalnosti.⁵⁵

U DONJIM BOGIĆEVcima stajao je drveni hram Vaznesenja Gospodnjeg koji je kasnije posvećen Svetom Haralampiju. Zidani hram je podignut tridesetih godina dvadesetog stoljeća. Zauzimanjem bilježnika Furića hram nije srušen u Drugom svjetskom ratu, ali je teže stradao granatiranjem u ratu 1991. — 1995.⁵⁶

Na granici između pakračkog i novogradiškog područja nalazi se DONJI ČAGLIĆ. U selu se nalazi hram Prijenosa moštiju Svetoga Nikole, podignut sredinom 19. stoljeća. Vrlo je vjerojatno da je na istom mjestu stajao drveni hram iz 1757. godine, za koji u izvještaju iz 1782. godine stoji da je u lošem stanju. Čaglićka je crkva za vrijeme Drugog svjetskog rata bila zapaljena, baš kao i parohijalni stan i pomoćne zgrade. Dana 29. rujna 1942. godine u selo su ušli ustaše i zatvorili oko 200 stanovnika u pravoslavni hram Svetoga Nikole. Nakon zatvaranja stanovništva u crkvu ustaše su zapalili krov, ali su potom otvorili vrata hrama i pustili ljude van. Osamdesetih godina prošloga stoljeća

54 Iskaz Rade Bosanac, Poljane (Dragalić); S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995* (1997), 227; <https://eparhija-slavonska.com/>. *Ranjena crkva u Hrvatskoj*, 423; <https://srbi.hr/mestani-poljana-sami-obnovili-svoju-crkvu/>.

55 A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 182–184.

56 D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 172; J. Kempf, *Okolje Pšunja*, xv; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 52–54.

započela je obnova ovoga hrama, koja je privedena kraju tek 1990. godine. U ratnim djelovanjima 22. prosinca 1991. hram oštećen, a obnovljen je 1994. godine. Budući da je još jednom oštećen tijekom svibnja 1995. godine, danas je u ruševnom stanju.⁵⁷

U JAZAVICI nedaleko Novske, sjeverno uz cestu Novska — Okučani, podignut je malen filijalni hram Svete Paraskeve, vjerojatno u 20. stoljeću. Za vrijeme posljednjeg rata hram je oštećen 4. listopada 1991. i tijekom akcije *Bljesak* ili nakon nje 1995. godine te i danas stoji napušten uz glavnu prometnicu.

U LOVSKOJ je već u prvoj polovici 18. stoljeća podignuta drvena crkva Svetoga Teodora Tirona, koju je posvetio episkop pakračko-slavonski Sofronije Jovanović. Godine 1786. podignuta je nova građevina, koja je 1842. godine dobila i nov ikonostas. U Drugom svjetskom ratu crkvu su teško oštetili ustaše, te ona do danas nije obnovljena. Godine 1984. Crkvena opština je pokušala obnovu ovoga hrama, ali obnova nikada nije realizirana. U ratu 1991. — 1995. hram je teško stradao u ratnim sukobima između Hrvatske vojske i vojske Republike Srpske Krajine, zvonik je još teže oštećen, a ukradeno je i zvono. Danas se nalazi u ruševnom stanju.⁵⁸

Hram Vaznesenja Gospodnjega u MAŠIČKOJ ŠAGOVINI podignut je početkom 20. stoljeća. Teško je oštećen 1992. jer se nalazio na prvoj liniji ratišta i nije obnovljen. Dana 19. prosinca u ovo je selo ušla Hrvatska vojska, a do tada je selo bilo pod kontrolom pobunjenih Srba.⁵⁹

U selu GORNJA SUBOCKA stoji hram Svetog Arhanđela Gavrila iz 1889. godine. U hramu se nalazio ikonostas iz 18. stoljeća. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata hram je oštećen granatama, a crkvene knjige i arhiva su uništeni. Za vrijeme posljednjeg rata, hram je teško oštećen 1991., te je čitavo selo također stradalo. Na Svetoga Arhangela Gavrila 26. srpnja organizira se služba pred ruševinom hrama.⁶⁰

57 J. Kempf, *Oko Psunja*, XVIII; Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., 78; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 327–329.

58 *Prostorni plan uređenja grada Novske*, Novska 2002, 21; J. Kempf, *Oko Psunja*, XVIII — XIX; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 318; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 218; <https://eparhija-slavonska.com/>; Arhiva eparhije Slavonske; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 169–172.

59 J. Kempf, *Oko Psunja*, XVI; *Općina Okučani, Popis evidentiranih, preventivno zaštićenih i registriranih spomenika kulture*; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 222; <https://eparhija-slavonska.com/>

60 Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., 78; S. Mileusnić, *Duhovni*

U ŠNJEGLAVIĆU u čečavačkoj parohiji, u općini Brestovac, stajao je hram od drva. Krajem 18. stoljeća sagrađen je hram Pokrova Presvete Bogorodice koji je mnogo put obnavljan. Posljednja obnova uslijedila je sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Tijekom ratnih djelovanja, ovaj je hram teško oštećen 10. prosinca 1991. godine kada je i čitavo selo spaljeno, a dio stanovnika je stradao.⁶¹

Neki od hramova koji su se nalazili relativno daleko od prvih linija, također su teško stradali. Oni su uglavnom minirani od strane pripadnika Hrvatske vojske ili paravojskih formacija, odnosno od lokalnog civilnog stanovništva. Hram 318 bogonosnih otaca u MALOJ TREŠNJEVICI nedaleko Đurđevca podignut je 1722. godine. U hramu se nalazio barokni ikonostas. Na groblju su sahranjeni roditelji Petra Preradovića. Hram je eksplozivnom napravom dignut u zrak u siječnju 1992. godine. Ostali su tek goli zidovi. Jedina pravoslavna vjernica u selu, gospođa Smilja Bosanac čuva neke predmete iz hrama. Na lokaciji su istraživali arheolozi iz Instituta za arheologiju u Zagrebu.⁶²

Hram u KUKUNJEVCU zjapi kao ruševina usred napuštenog sela. Prije zidanog hrama, u selu se nalazila drvena građevina iz 1745. godine. Nakon oštećenja u Drugom svjetskom ratu, crkva Svete Petke (Paraskeve) obnovljena je 1986. godine, ali je minirana 1992. godine, kad je Hrvatska vojska već uvelike kontrolirala ovaj dio zapadne Slavonije. Prema usmenoj predaji, crkva Svete Petke (Paraskeve) preuzela je funkciju stare crkve Svetog Petra, čiji su ostaci još danas vidljivi na pravoslavnom groblju, 1600 metara sjevernije od ove građevine. Navodno je građevina iz 1782. bila izgrađena od cigle s kukunjevačke Gradine, od koje su do danas ostali samo zemljani ostaci. Ikonostas crkve oslikao je Josip Muravić 1896. godine. Daruvarski paroh Luka Bosanac uspio je spasiti iz ruševina prestonu ikonu Svetog oca Nikolaja.⁶³

genocid 1991 — 1995 (1997), 231; <https://eparhija-slavonska.com/>; *Stradanja srpskog naroda na području zapadne Slavonije*, Okučani 1992, 171; Arhiva Slavonske eparhije; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 304–305.

- 61 D. Derenj, *Kulturno-istorijski spomenici i sakralni objekti Srba na području Požeško-slavonske županije*, Osijek 2009, 123; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 229; J. Kempf, *Oko Psunja*, IX — X; Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., 61; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991-1995 (1997)*, 233; <https://eparhija-slavonska.com/>; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 332–333.
- 62 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 124; <https://mitropolija-zagrebacka.org/>; *Srpska pravoslavna crkva, Mitropolija Zagrebačko-ljubljanska, Šematizam*, 161; B. Begović, *Crkva Svetih 318 blagovosnih otaca u Maloj Črešnjevici, Podravski zbornik 1986*, 103–108.
- 63 Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., 75; J. Kempf, *Oko Psunja*,

U selu BATINJANI kod Pakraca jedva se prepoznaje ruševina pravoslavne crkve. Radi se o građevini temeljito obnovljenoj (gotovo u potpunosti nanovo sagrađenoj) 1990. i posvećenoj Svetom velikomučeniku Dimitriju. Prije novog hrama na mjestu je stajao drveni hram iz 1748. Crkva je minirana 1991. godine. Ruševine i danas stoje neobnovljene.⁶⁴

Parohijalni hram Svetog Ilije u MAŠIĆU sagrađen je 1858. godine. Prije njega stajala je u selu drvena crkva iz 1782. godine. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata hram nije srušen zahvaljujući zauzimanju bilježnika Furića. U posljednjem ratu, u proljeće 1992. godine, miniran je. Do danas nije obnovljen.⁶⁵

Drveni hram Sošestvija Svetoga Duha (Svete Trojice) u MIKLEUŠU postojao je već od 1747. godine. Nova, zidana crkva sagrađena 1777., obnovljena je 1844. godine. U Drugom svjetskom ratu preuređena je u katoličku bogomolju. Hram je teško stradao u posljednjem ratu, u travnju 1992. godine, te se od tada nalazi u ruševinama. Vrijedni liturgijski predmeti i bogata zbirka bogoslužnih i crkvenih knjiga su uništeni. Hram je obnovljen 2015. godine, a posvetio ga je u rujnu 2016. godine vladika Gerasim.⁶⁶

U mjestu OBRADOVCI kod Orahovice nalazi se hram Svete Petke iz 1774. godine, obnavljan 1823. i 1881. godine. U njemu se nalazio ikonostas iz 18. stoljeća. Tijekom Drugog svjetskog rata hram su teško oštetili Nijemci i ustaše. Tada su uništeni i ikonostas, bogoslužni predmeti i arhiva. Hram je obnovljen 1984. godine, ali je 27. studenog 1991. miniran. Od čitava hrama ostao je samo zvonik sa tri zvona i ruševine lađe. Donedavno je ruševina bila zarasla, ali zahvaljujući lokalnom sveštenstvu i stanovništvu hram je raščišćen.⁶⁷

XXI; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 217; <https://eparhija-slavonska.com/>; G. Vukić, *Pravoslavna crkva Svete Petke u Kukunjevcu, Zbornik povijesnog društva Pakrac — Lipik*, br. 4, Pakrac 2007, 75–78; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 153–156.

64 Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., 54; J. Kempf, *Oko Psunja*, XIX; Arhiva Slavonske eparhije; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 202; <https://eparhija-slavonska.com/>; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 43–46.

65 J. Kempf, *Oko Psunja*, XV; *Općina Gornji Bogičevci, Popis evidentiranih, preventivno zaštićenih i registriranih spomenika kulture; Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898.*, 73; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 222; <https://eparhija-slavonska.com/>; Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 179–181.

66 D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 266–267; <https://eparhija-slavonska.com/>; Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., 68; <https://www.youtube.com/watch?v=QzOXDPVS8CY>; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 190–191.

67 Arhiva Slavonske eparhije; www.eparhija-slavonska.org; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u*

U CRKVENIM VRHOVCIMA, nekoliko kilometara južno od Požege prema novogradiškoj Posavini, već od 1752. stajala je drvena crkva Uspenja Presvete Bogorodice. Godine 1778. podignuta je zidana crkva. Hram je generalno bio obnovljen 1990. godine. Hram je miniran na Spasovdan 1992. godine, iako je to bilo područje izvan ratnih djelovanja. Od nedavno raščišćene su ruševine hrama, a postoji i plan da se sagradi novi manji hram.⁶⁸

U STAROM SLATINIKU u općini Brodski Stupnik nalaze se ruševine hrama Svetog cara Lazara. Stara crkva je srušena 1941. godine. Bogoslužbeni predmeti, crkvene knjige i arhiva tada su sačuvani u Slatiniku, a najvrednije stvari su se našle u državnoj riznici. Novi hram je podignut 1985. godine. Hram je miniran 12. studenog 1991.⁶⁹

U KLOKOČEVIKU nedaleko Slavonskog Broda stoje ruševine hrama Svete Trojice. Stari hram je podignut između 1756. i 1760. godine. Tijekom Drugog svjetskog rata hram ustaše su ga srušili do temelja (za hram u Klokočeviku intervenirao je Antun Akšamović, biskup đakovački, želeći zaustaviti njegovo rušenje, ali je hram ipak srušen).⁷⁰ Poslije rata, oko 1960. godine, na groblju, podignut je novi hram kao zadužbina profesora Dušana Glumca. Hram je miniranjem srušen 1992. i danas stoji kao ruševina.⁷¹

Novi hram u selu TORANJ posvećen Svetom Pantelejmonu podignut je 1931., a djelomično je oštećen u Drugom svjetskom ratu. Hram je obnovljen 1989., ali je miniranjem uništen 1992. godine. Danas su ruševine raščišćene te se hramovna slava obilježava na dan Svetog Pantelejmona 9. kolovoza u ostacima crkve.⁷²

sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, 258–259; Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., 68; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 226; <https://p-portal.net/proslava-svete-petke-u-obradovcima/>; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 200–202.

68 D. Derenj, *Kulturno-istorijski spomenici i sakralni objekti Srba na području Požeško-slavonske županije*, 100; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 232; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 233; [https://eparhija-slavonska.com/A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*](https://eparhija-slavonska.com/A.Kučeković,Sakralna%20baština%20Srba%20u%20zapadnoj%20Slavoniji), 79–81.

69 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 231; [https://eparhija-slavonska.com/A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*](https://eparhija-slavonska.com/A.Kučeković,Sakralna%20baština%20Srba%20u%20zapadnoj%20Slavoniji), 295.

70 HDA, MPB NDH, kutija 28, 5513/41.

71 Arhiva Slavonske eparhije; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 174; Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., 75; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 145–146.

72 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 231; [https://eparhija-slavonska.com/A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*](https://eparhija-slavonska.com/A.Kučeković,Sakralna%20baština%20Srba%20u%20zapadnoj%20Slavoniji)

U SLAVONSKOM Kobašu postojala je do Drugoga svjetskog rata crkva Svetog velikomučenika Georgija iz 1779. Ikonostas u hramu oslikan je 1801. godine. Hram su srušili ustaše 1941. godine. Iz spisa općinskog poglavarstva u Brodskom Varošu Državnom ravnateljstvu za ponovu vidljivo je da je crkva bila namijenjena za rušenje već u studenom 1941., budući da poglavarstvo traži stari bakar s crkve. Ipak, na spisu stoji zabilješka činovnika u Državnom ravnateljstvu za ponovu: "Mislim, da će se crkva preurediti u rkt crkvu".⁷³ Novi hram je podignut 1967. godine, a miniran je u posljednjem ratu 18. prosinca 1995. godine. Danas se nalazi u ruševinama.⁷⁴

Hram Preobraženja Gospodnjeg u BEBRINI miniran je navodno 1991. godine, baš kao i hram Svetog Proroka Ilije u BANOVCIMA.

U RATKOVICI, selu na putu između Pleternice i Nove Kapele, stoji hram Svete Petke. Stari hram iz 1874. je u potpunosti razrušen u prosincu 1941. Novi je hram podignut 1980. godine. Međutim, i ova bogomolja je uništena u posljednjem ratu kada je pred vrata crkve bačena eksplozivna naprava koja je teško oštetila unutrašnjost objekta. Uslijed nebrige i nezainteresiranosti lokalne zajednice hram propada.⁷⁵

U istočnoj Slavoniji više je objekata također bilo teže oštećeno u posljednjem ratu. Tako je jedan od najvrjednijih hramova u KOPRIVNI kod Šodolovaca stradao 1991. Romanička crkva u Koprivni stajala je na posjedu redovnika križara ivanovaca Dopsin. U 14. i 15. stoljeću taj se posjed naziva Kaporna. Tada su u njemu živjeli Mađari. Pravoslavci su preuzeli ovu građevinu iz 14. stoljeća 1751. kada je u selu svećeničku dužnost obavljao kaluđer Stevan. Tada je crkva posvećena Rođenju presvete Bogorodice. Radi se o jednobrodnoj građevini sazidanoj od opeke s polukružnom apsidom. Na južnom dijelu imala je jednostavan romanički portal, romanički otvor u unutrašnjosti lađe i karakteristične uske stube u sjevernom zidu lađe koje upućuju na veću i višu zgradu. Prema lokalnoj

čeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 310–312.

73 HDA, fond Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 526, 33860/41.

74 Arhiva Slavonske eparhije; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 173–174; *Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898.*, 75; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 147–149.

75 D. Derenj, *Kulturno-istorijski spomenici i sakralni objekti Srba na području Požeško-slavonske županije*, 118; Arhiva Slavonske eparhije; *Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898.*, 75; HDA, ZKRZ-Zh, kutija 371, 27334–27339; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 – 1995 (1997)*, 227; <https://eparhija-slavonska.com/> A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 272.

predaji crkva je u vrijeme Osmanlija služila kao konjušnica ili džamija. Već je tijekom Drugog svjetskog rata ova vrijedna građevina stradala, ali je nakon rata obnovljena. U posljednjem ratu hram je dva puta granatiran: 4. rujna 1991. i 4. svibnja 1992. godine. Sama obnova hrama počela je 2010. s arheološkim istraživanjima, a intenzivno se na njemu počelo raditi 2012. godine da bi 2018. godine bili završeni radovi. Hram je punih 16 godina bio bez krova, izložen svim vremenskim nepogodama. U hramu su položene i mošti cara Lazara.⁷⁶

U selu KUĆANCI nedaleko Donjeg Miholjca, rodnom mjestu patrijarha Pavla (1990 — 2009), stoji hram Svetih apostola Petra i Pavla iz 1828. godine. Ikonostas je bio djelo akademskog slikara Ilije Dimitrijevića. U Drugom svjetskom ratu hram je pretvoren u katoličku bogomolju, a inventar je sačuvan kod crkvenog odbora. Hram je bio obnovljen 1989., ali je miniranjem uništen u potpunosti 20. prosinca 1991. godine. Zvonik sa četiri zvona ostao je neoštećen. Obnova hrama započela je 2009., a završila je 2019. te je 16. studenog 2019. posvetio hram patrijarh srpski Irinej.⁷⁷

U ČEPINU nedaleko Osijeka također je uništen hram. U samom Čepinu postojala je crkva brvnara iz 1732. godine. Druga crkva, koja je bila zidana, podignuta je na drugom mjestu 1759. i posvećena je svetom arhanđelu Mihajlu. Zvonik ove crkve naknadno je sagrađen 1779. godine. Hram je obnovljen 1939. godine. Na sam dan Božića 1942. ustaše su srušili crkvu. Dio ikonostasa ostao je ipak sačuvan u župnom uredu. Gradnja trećeg hrama započela je 1977. godine, a završila 1981. nešto istočnije u parku, na mjestu gdje je do 1941. stajao spomenik kralju Aleksandru Karađorđeviću. Hram je miniran 29. travnja 1992. godine. Od crkve su ostale samo ruševine. U ovom miniranju uništen je i vrijedni ikonostas iz 1796. godine.⁷⁸

76 L. Dobronić, *Posjedi i sjedište templara, ivanovaca i sepukralaca u Hrvatskoj*, Rad JAZU 406, Zagreb 1984.; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 212–213; T. Đurić, D. Feletar, *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, Zagreb 2002, 258; *Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske*, 226; A. Mašek, *Program ukupnog razvoja mikroregije-općina Borovo, Erdut, Markušica, Negoslavci, Šodolovci i Trpinja*, Osijek 2007, 374–376 *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 183; [https://www.eparhija-osjeckopoljskabaranjska.hr/Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske](https://www.eparhija-osjeckopoljskabaranjska.hr/Prvi%20šematizam%20eparhije%20Osečkopoljske%20i%20baranjske), 226.

77 Arhiva Slavonske eparhije; www.eparhija-slavonska.org; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 260; *Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898.*, 67; <https://srbi.hr/kucanci-za-pravoslavce-sveto-mesto/>; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 159–160.

78 *Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske*, 233–234; M. Mišković, Rušenje crkava i

Granatirani su i hramovi u istočnoj Slavoniji, koji su se nalazili pod kontrolom srpskih snaga. Tako su granatirani hram Svetog Velikomučenika Georgija u MARINCIMA koji potječe iz 19. stoljeća. Krov i toranj crkve bili su razrušeni, ali su 1993. sanirana oštećenja, a 1996. uslijedila je potpuna obnova objekta.⁷⁹

Hram u MIRKOVCIMA posvećen je Prijenosu moštiju Svetoga oca Nikolaja i građen je između 1804. i 1813. godine. Uslijed ratnih sukoba 1991. razoren je zvonik i srušena krovna konstrukcija objekta. Godine 1993. uslijedila je obnova hrama.⁸⁰

Hram Svetoga oca Nikolaja u PAČETINU dva puta je pogođen granatom koje su oštetile oltarni prostor.⁸¹ Hram je obnovljen.

Parohijski hram u GORNJIM PETROVCIMA podignut je 1769. i posvećen je Vaznesenju Gospodnjem. Oštećen je 1991. jer je gađan granatama i na taj način su oštećeni zvonik i krovna konstrukcija. Hram je obnavljan 1992. godine.⁸²

I hram Svetog Ilije u NOVIM JANKOVCIMA iz 1897. oštećen je u ratu 1991. godine, a obnovljen 1996.⁸³

U GABOŠU na vinkovačkom području hram Rođenja presvete Bogorodice oštećen je 1991. godine s više pogodaka u zvonik. Obnovljen je 1999. godine.⁸⁴

U ERDUTU je hram Svetog arhangela Gavrila sagrađen 1971. na mjestu starijeg hrama, a 25. srpnja 1991. je granatiran i miniran tako da su mu sjeverni dio i krovnište teško oštećeni. Hram je obnovljen 2004. godine.⁸⁵

uništavanje crkvenog inventara u Arhijerejskom namesništvu osječkom, *Crkva, Kalendar Srpske pravoslavne patrijaršije za 1991. godinu*, Beograd 1990, 73; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 210–211; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 190; <https://www.eparhija-osjeckopoljskabaranska.hr/>

79 *Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske*, 137–139; M. Lesek, *Crkva Svetog Georgija u Marincima. Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, sv. 14 (2009), 126–131; HPM, Muzej Srba u Hrvatskoj, Putni izvještaj o oblasku terena u kotaru Vinkovci, kutija b.b.

80 *Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske*, 140–144; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 184; <https://www.eparhija-osjeckopoljskabaranska.hr/>

81 *Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske*, 154–156.

82 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 180; www.eparhija-osjeckopoljskabaranska.hr/; *Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske*, 157–159.

83 *Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske*, 167–168; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 182–183; <https://www.eparhija-osjeckopoljskabaranska.hr/>

84 *Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske*, 195–197; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 215–217; HPM, Muzej Srba u Hrvatskoj, Putni izvještaj o oblasku terena u kotaru Vinkovci, kutija b.b.; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 179; <https://www.eparhija-osjeckopoljskabaranska.hr/>

85 *Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske*, 207–208.

Hram Silaska Svetoga Duha u MARKUŠICI potječe iz početka 19. stoljeća, a 1991. objekt je pogođen granatom s jugoistočne strane, a fasada je izrešetana mecima. Objekt je obnovljen.⁸⁶

I u OSTROVU je hram Svetog Jovana Krstitelja pogođen granatama u vrijeme posljednjeg rata, ali je obnovljen između 2002. i 2005. godine.⁸⁷

U VUKOVARU je više objekata pretrpjelo oštećenja. Tako je oštećen Saborni hram koji je sagrađen između 1733. i 1737. i koji je posvećen Prijenosu moštiju Svetoga oca Nikolaja. Ovaj je objekt teško oštećen u ratnim razaranjima Vukovara 1991. godine, baš kao i kapela Svetoga Prokopija na imanju Trešnja (Paunović) i kapela Vaskrsenja Gospodnjeg na starom srpskom pravoslavnom groblju.⁸⁸

U Dalmaciji je isto tako bilo uništavanja i težih oštećenja pravoslavnih hramova. U MEDVIDI kod Benkovca nakon *Oluje* spaljena je crkva Rođenja Bogorodice, izgrađena 1856. godine. U literaturi se spominje meštar Frane kao graditelj. Hram je obnovljen samo izvana, a bogoslužjenja se ne vrše budući da u selu više nema pravoslavnih vjernika.⁸⁹

I hram u ZELENGRADU kod Obrovca posvećen Svetima Petru i Pavlu, sagrađen 1856., zapaljen je nakon akcije *Oluja*. Do danas je hram obnovljen.⁹⁰

Hram u BALJCIMA kod Drniša posvećen Svetom Jovanu, uništen je u akciji *Oluja*. Obnovljen je 2006., ali selo gotovo i nema stanovnika.⁹¹

Hram Svetog proroka Ilije u KAŠIĆU kod Benkovca, podignut je 1861. i 1993., našao se u središtu ratnih djelovanja te je bio vrlo teško oštećen, ali je do danas obnovljen.⁹²

86 Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske, 211–215; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 214–215; HPM, Muzej Srba u Hrvatskoj, Putni izvještaj o obilasku terena u kotaru Vinkovci, kutija b.b; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 184; <https://www.eparhija-osjeckopoljskabaranska.hr/>

87 Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske, 220–222; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 217–218; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 187; <https://www.eparhija-osjeckopoljskabaranska.hr/>

88 Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske, 128–135.

89 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 103; www.eparhija-dalmatinska.hr/; B. Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, 203–204.

90 B. Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, 135–136.

91 B. Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, 50–51.

92 B. Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, 151.

Hram Svetoga Spiridona u SKRADINU građen je između 1863. i 1876. godine, a završen je bez zvonika 1878. godine. Tek 1893. nadograđen je zvonik kada je car Franjo Josip I., prolazeći kroz Skradin, dao svoj prilog za završetak zvonika. U vrijeme posljednjeg rata hram je teško stradao, dok je dio inventara spašen, zahvaljujući biskupu Srećku Badurini i šibenskom gradskom muzeju. Crkva je bila pogođena s nekoliko projektila, krov je bio razrušen, a unutrašnjost puna smeća. S obnovom objekta se krenulo 2008. godine.⁹³

Hram Svetog Spiridona u KREMENOJ nedaleko sela Mihalj kod Metkovića sagrađen je 1862. godine. Tijekom posljednjeg rata hram je spaljen, ali je na Svetoga Spiridona 25. prosinca 2000. crkva obnovljena i ponovno osveštena.⁹⁴

I Hramovi koji su uklonjeni u vrijeme ratnih događanja i nakon njih

Posebnu skupinu predstavljaju hramovi koji su uklonjeni nakon rata ili za vrijeme rata zbog opasnosti da se uruše. U takvu skupinu pripadaju tri hrama u zapadnoj Slavoniji. Za hram u SIRAČU⁹⁵ nije poznato kada je podignut. Episkop pakračko-slavonski Sofronije Jovanović posvetio je 1747. drvenu crkvu Uspenja Presvete Bogorodice. Ta ista crkva iz 18. stoljeća stajala je u Siraču sve do 1938. godine, kada ju je zamijenila nova, zidana crkva. Tijekom Drugog svjetskog rata ova je crkva oštećena.⁹⁶ U posljednjem ratu zbog ratnih sukoba ponovno je teško oštećena. Nakon završetka ratnih operacija 1994. godine, građevinu su srušile do temelja lokalne vlasti zbog nestabilnosti i neposredne opasnosti za susjedne objekte, život ljudi i sigurnost u prometu.⁹⁷ Nakon toga, materijalom od hrama nasipan je lokalni seoski put, a mjesne vlasti su na mjesto nekadašnje crkve postavili svjetiljku i klupe.

93 <https://srbi.hr/crkva-sv-spiridona-u-skradinu/>. B. Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, 248–253.

94 <http://arhiva.eparhija-zahumskohercegovacka.com/?q=node/504>.

95 D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 297–299; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995* (1997), 228; J. Kempf, *Oko Psunja*, Zagreb 1998: XXIII; *Glasnik SPC*, Zagreb 1982: 248; F. Križ i I. Križ, *Sirač – zrnca povijesti i mnoga sjećanja*, Daruvar. 2002: 170; F. Škiljan, *Graditeljska baština zapadne Slavonije nestala u 19. i 20. stoljeću*. *Scrinia slavonica*, sv. IX, Slavonski Brod, 2009, 196; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 282–286.

96 HDA, MPB NDH, kutija 88, 6841/43. U dokumentu je vidljivo što je sve posjedovala parohija u Siraču.

97 Faksimil dokumenta vidi u: S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995* (1997), 194.

U DAVORU⁹⁸ je 1777. postojao hram Svetih Petra i Pavla. Zidani hram je podignut 1858. godine. Pravoslavci su se tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća odseljavali iz Davora, tako da su u potpunosti nestali kao zajednica. Poslije Drugoga svjetskog rata bilo je planova da se obnovi zvonik hrama, ali to nikada nije učinjeno.⁹⁹ Hram je oronuo, a Pakračka eparhija ga je prodala općini Davor. Nakon rata 1991. — 1995., zbog opasnosti od rušenja i nemogućnosti obnove, srušena je crkva i na njezinu mjestu uređeno parkiralište.

Prvotna crkva u VELIKIM ZDENCIMA¹⁰⁰ sagrađena je 1744. godine. Bila je to, po svoj prilici, drvena građevina. Međutim, 1848. završena je nova, zidana crkva Časnoga Krsta. Ova je građevina teško stradala od bombardiranja u Drugom svjetskom ratu te je sve do 1996. stajala usred Velikih Zdenaca kao ruševina. Obnova ovog zdanja nikada nije poduzeta usprkos traženjima crkvenih poglavara. Uprava parohije poduzela je čišćenje vegetacije i unutrašnjosti hrama, a izrađen je i projekt Tehnobiroa iz Bjelovara za obnovu crkve. Međutim, tadašnje općinske vlasti nisu imale sluha da financiraju obnovu ovog zdanja, pa je stoga građevina sve do posljednjeg rata stajala u ruševinama. U vrijeme rata 1991. — 1995. crkva u Velikim Zdencima srušena je do temelja. Prvo se srušio zvonik, a potom i ostale zidine građevine. Ondašnje su vlasti strahovale da će se građevina srušiti sama od sebe uslijed atmosferilija.¹⁰¹ Na mjestu nekadašnje građevine stoji mjesni park, a nasuprot nekadašnjem pravoslavnom hramu gradi se nova katolička crkva. Svi tragovi ovoga zdanja uklonjeni su, tako da neupućeni istraživač ili posjetitelj ne može znati da se ovdje nalazio bilo kakav objekt.¹⁰²

98 F. Škiljan, Graditeljska baština zapadne Slavonije nestala u 19. i 20. stoljeću. *Scrinia slavonica*, 207; D. Ivančić i I. Relković, *Davor – Riječju i slikom o znamenitostima mjesta na Savi*, Davor 1998, 65; Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., 74; A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 102–103.

99 HDA, fond Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, kutija 102, 3837/44.

100 D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 109–110; S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 121; [https://mitropolija-zagrebacka.org/Srpska pravoslavna crkva](https://mitropolija-zagrebacka.org/Srpskapravoslavnacrkva), *Mitropolija Zagrebačko-ljubljanska, Pregled stanja, Šematizam*, 67.

101 S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 — 1995 (1997)*, 121.

102 <https://mitropolija-zagrebacka.org/>

/ O motivima i počiniteljima

Oštećivanje, rušenje, devastacija i/ili pljačkanje sakralnih građevina u ratnim prilikama i, osobito, u vrijeme ratnih operacija vojnih snaga bili su česta pojava na prostoru koji je promatran u ovom radu. Posebno to vrijedi za vjerske objekte koji su se nalazili na prvim linijama. O tome kao i o počiniteljima nije lako govoriti jer nisu provedeni ozbiljniji izvidi a niti su u slučajevima namjernog uništavanja provedene odgovarajuće službene istrage i sudski postupci. Zaraćene strane nisu se držale ni Konvencije za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba od 14. svibnja 1954.¹⁰³

- 103 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/međunarodni/2002_05_6_75.html. Nürnberški i Tokijski procesi, vođeni pred *ad hoc* međunarodnim kaznenim tribunalima što su ih osnovali pobjednici u Drugome svjetskom ratu, kaznili su, prvi put u povijesti, pojedince optužene za uništavanje spomenika kulture i kulturno-povijesnih cjelina. *Ad hoc* tribunali koje je osnovalo Vijeće sigurnosti UN-a 1990-ih godina nastavili su, na tom tragu, procesuirati osobe odgovorne za namjerno uništavanje kulturne baštine. U tom su smislu ilustrativni te u judikaturi i jurisprudenciji međunarodnog humanitarnog prava važni predmet Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju protiv opt. Pavla Strugara i kazneni predmet protiv opt. Miodraga Jokića, koji su pravomoćno osuđeni, među ostalim inkriminacijama, i za ratni zločin uništavanjem kulturne baštine u napadu na povijesnu jezgru Dubrovnika 6. prosinca 1991. g. Sudsko je vijeće, pod predsjedanjem nizozemskog suca Alphonsa Oriea, u svojoj presudi na temelju priznanja krivnje iz 2004. g., protiv admirala Miodraga Jokića, zapovjednika 9. vojno-pomorskog sektora Jugoslavenske mornarice, među ostalim, zaključilo da je minobacački napad na stari Grad bio napad protiv povijesti i baštine regije i također protiv kulturne baštine čitavog čovječanstva. U presudi protiv nekadašnjega generala JNA Pavla Strugara, iz 2005. g., raspravno vijeće, pod predsjedanjem australskog suca Kevina Parkera, detaljnije se bavilo pravnom analizom "zločina uništavanja ili namjernog oštećivanja kulturne baštine" te je zaključilo da je predmetni artiljerijski na pad JNA na stari Grad, koji je trajao više od 10,5 sati, bio namjerno napad počinitelja na civilno stanovništvo i civilne objekte starog Grada za koje je optuženik, kao zapovjednik 2. operativne grupe JNA, zapovjedno odgovoran. (M. Sjekavica, "Sustavno uništavanje baštine – prema pojmu kulturocida/heritocida" u: *Informatika muzeologica*, 43 (1–4) (2012), 67). U Hrvatskoj su pojedinci osuđeni za uništavanje kulturne baštine tijekom rata. Jedan od najpoznatijih slučajeva je presuda Vrhovnog suda iz 2021. godine, kojom je potvrđena kazna od 15 godina zatvora za pripadnika srpskih paravojnih snaga Đ. J. Osuđen je u odsutnosti za ratni zločin nad civilima u Saborskom 1991. godine, uključujući i uništavanje kulturnih i povijesnih spomenika. Tijekom napada, zapovjedio je likvidaciju najmanje 32 civila, rušenje kuća i sakralnih objekata, uključujući mjesnu župnu crkvu Svetog Ivana Nepomuka. (https://dnevnik.hr/vijesti/crna-kronika/vrhovni-sud-potvrdio-presudu-za-ratni-zlocin-u-saborskom---686054.html?utm_source=chatgpt.com.)

Prema dosadašnjim uvidima i istraživanjima, ipak je moguće zaključiti da su motivi tih napada na integritet vjerskih objekata samo iznimno bili vojne prirode: procjena da je potrebno onesposobiti neprijateljevu promatračnicu ili, pogotovo, položaj za snajperista ili za mitraljesko gnijezdo. Mnogo češće su crkve razarane zbog svojih reprezentativnih i simboličkih funkcija, kao eminentan i najdojmljiviji iskaz vjerske, pa u vezi s time i nacionalne pripadnosti, kao tradicionalne duhovne i materijalne vrednote. Na taj način stradali su i sakralni objekti njihov inventar izuzetne graditeljske i umjetničke vrijednosti, čime je učinjena velika šteta nacionalnoj baštini i kulturi.

U povijesnoj perspektivi, nijedan od mogućih motiva raznih počinitelja ne može, dakako, opravdati čin razaranja sakralne građevine. Svaku zloporabu crkve kao vojnog objekta i, osobito, svaki napadaj na crkvu koja nije u trenutku toga napadaja direktno zloupotrebljavana kao sredstvo vojne akcije, morao bi se okvalificirati kao ratni zločin.

U okolnostima u kojima su se ona događala u razdoblju obuhvaćenom temom ovoga rada, prema mojim istraživanjima na terenu i drugim uvidima, mogu se kao potencijalni počinitelji identificirati sljedeće, različito motivirane, skupine:

- a) regularne vojne jedinice koje, granatirajući određeni lokalitet na crti bojišta, pogađaju i sakralni objekt;
- b) regularne jedinice sukobljenih strana koje takav objekt pogađaju s dviju strana, u uzajamnom granatiranju;
- c) regularne jedinice koje u svojem napredovanju zaposjedaju neki lokalitet i u njemu namjerno miniraju i ruše crkvu;
- d) grupa vojnika regularne jedinice u prolasku, koji za svoj račun, izmaknuvši kontroli svojeg zapovjedništva, razaraju crkvu;
- e) paravojne formacije koje djeluje ili samostalno ili su uključene u određenu operaciju regularne vojske, ali ni u jednom ni u drugom slučaju u pogledu discipline nisu podređene vojnom zapovjedništvu; one, međutim, mogu imati prešutno dopuštenje tog zapovjedništva za svoje vandalske ekscese kojima regularnu vojsku oslobađaju obavljanja “prljavijih” poslova;
- f) grupe civila koje, samoorganizirane i poticane vlastitim shvaćanjem domoljublja i željom za osvetom, ruše (i, usput, eventualno pljačkaju) vjerski objekt;
- g) grupa organiziranih (eventualno i djelomice u vojne odore maskiranih) pljačkaša koji su slijedili pokrete vojne jedinice pa su, po njezinu odlasku, pokupiv-

ši iz crkve sve što su u njoj smatrali vrijednim, eksplozivom razorili objekt da bi kasniju eventualnu istragu naveli na pogrešan trag;

- h) lokalni i općinski ili gradski organi koji, po odlasku vojske, uspostavljaju civilnu vlast i koji ili ne žele ili zbog nedostatka sredstava ne mogu popravljati oštećene objekte pa i ruševne ostatke crkava uklanjaju radi sigurnosti stanovnika jer ih smatraju nepoželjnim ostacima ili radi sigurnosti stanovnika;
- i) pojedinci koji, u godinama između odlaska i djelomičnog povratka stanovnika evakuiranih naselja, kao slučajni prolaznici ili kao radoznali namjernici ili turisti, otuđuju predmete iz napuštenih građevina ili ruševina na napuštenom zemljištu te ih odnose da bi popunili svoje “kolekcije” ili inventare svojih domaćinstava; ali također i pojedinci koji građu pripremljenu za popravak određenih (na primjer – i takvih je slučajeva bilo – sakralnih) objekata krađu i potajno odvoze u susjedna mjesta, na vlastita gradilišta.

Iz ovog pregleda vidljivo je da je eventualne počinitelje bilo relativno lako utvrditi (i po samom učinku razaranja i po vojnim dokumentima) ako su pripadali skupinama a) i b); da ih je također bilo moguće identificirati ako su pripadali skupini h), jer je u tom slučaju rušenje objekta bilo naredeno dokumentom koji je izdao organ lokalne ili regionalne samouprave ili državni organ; i da je moguće da je i neki izvršitelj iz skupine c) imenovan u određenom vojnom dokumentu.

Ali za operacije skupina d), e), f), g) i i) mora se nažalost pretpostaviti da o njima nije ostao nikakav službeni ni uopće pismeni trag. Djela počinitelja iz skupine i) – pa i onda ako imaju oblik i karakter najtežih krađa – ne mogu se, dakako, okvalificirati kao ratni zločin. Te počinitelje je zacijelo najteže identificirati.

Pravoslavnim parohijama i eparhijama nije uglavnom polazilo za rukom ni neposredno nakon događaja ni kasnije identificirati stvarne počinitelje, a ni u dokumentima građanskih vlasti izvršitelji nasilja nad dosta brojnim pravoslavnim crkvama nisu imenovani. Činjenica jest da su i katoličke župe i nadležne biskupije nakon završetka ratnih operacija uspijevale prikupiti informacije o svim razaranjima i oštećenjima katoličkih crkava, i da su i građanske vlasti u svojim aktima svjedočile o tim zločinima i njihovim izvršiteljima. Posebno je teško doći do podataka o rušiteljima pravoslavnih hramova u selima koja su prije dolaska Hrvatske vojske bila napuštena od strane sveukupnog stanovništva. Po povratku u svoje selo nakon nekoliko godina (iako je mnogo sela u koja se Srbi nikada nisu vratili), ti su žitelji ondje nailazili na srušene crkve, pa izravnih svjedoka, očevidaca, među njima nije bilo.

U pripremama za ovaj rad, poseban sam trud posvetio nastojanju da u crkvenoj hijerarhiji i kod građanskih vlasti i, osobito, na terenu, u izravnim kontaktima sa sudionicima života tih sela u kritičnim povijesnim danima, saznam nešto o stvarnim rušiteljima njihovih crkava. Gotovo nitko od mojih sugovornika iz toga kraja nije otkrio nikakav podatak koji bi me približio identificiranju konkretnih skupina ili pojedinaca koji su činili ove zločine. Napokon sam se morao, na kraju konstatacije zločina nad sakralnim objektima u tim mjestima, zadovoljiti primjenom uobičajene formulacije: “počinitelj nepoznat”, “srušeno u vrijeme kada su područje kontrolirale hrvatske vlasti” i slično. Ipak, moram priznati da sam se, u svom terenskom radu, susreo i s nekoliko – malobrojnih – sugovornika koji su mi izjavili, ili bar nagovijestili, da znaju pravu istinu, ali da ne žele o tome govoriti. Ovo je vrlo zanimljivo i važno jer upućuje na to da u pojedinim sredinama i dalje vlada strah u otkrivanju počinitelja. Povijesno moramo registrirati činjenicu da i danas, 2025., dakle 30 godina od ratnih događanja, postoje jaki razlozi koji prisiljavaju ljude na šutnju. Doda li se tome odnos državne i lokalne administracije pa čak i medija prema toj problematici, istina o počiniteljima i naredbodavcima uništavanja crkvene i kulturne baštine pravoslavne provenijencije u Republici Hrvatskoj neće u gledno vrijeme izaći na vidjelo.

/ Zaključak

Iz statističkih podataka koje navodimo moguće je zorno vidjeti u kakvom su stanju bili hramovi prije posljednjeg rata i koliko su stradali u posljednjem ratu. Činjenica je da je najveći broj stradalih objekata bio u Slavonskoj eparhiji zbog žestine ratnih sukoba koji su se ondje odvijali, ali i zbog izrazitih nacionalnih napetosti i tenzija koje su rezultirale miniranjem hramova u zonama gdje su hrvatske snage kontrolirale teren. Ondje je samo na području bivše općine Slavonski Brod 10 hramova uništeno miniranjem, a na području bivše općine Nova Gradiška njih još devet. Za njima slijedi Pakrac s osam oštećenih i uništenih hramova, a tek potom Vinkovci (u Osječko-poljskoj i baranjskoj eparhiji) sa sedam uništenih hramova. Čak 27 od 39 hramova u Pakračko-slavonskoj eparhiji nikada nisu obnovljeni što govori o težini stradanja ovog kraja te o egzodusu srpskog stanovništva iz ovih područja. Statistički promatrajući Eparhija Osječko-poljska i baranjska ima 18 oštećenih hramova od kojih su 16

do današnjeg dana obnovljeni (samo onaj u Svetoblažju kod Đakova i u Čepinu kod Osijeka nisu obnovljeni na području bivše općine Osijek (3), Vinkovci (7), Vukovar (5) i Đakovo (3). Na području Gornjokarlovačke eparhije uništeno je 11 hramova, a njih pet nikada nisu obnovljeni (Glinska Poljana, Buzeta, Klanac, Gospić i Kotarani). Na području Dalmatinske eparhije od deset uništenih hramova četiri nisu obnovljeni (Zemunik, Crno, Dabar i Karin). Ni četiri uništena hrama u Zagrebačko-ljubljanskoj mitropoliji nisu obnovljeni (Rašenica, Rastovac, Mala Trešnjevica i Veliki Zdenci). Dva hrama u Zahumsko-hercegovačkoj eparhiji na metkovijskom području obnovljeni su nakon rata (Metković i Kremena). Iz svega je moguće zaključiti da od 84 stradala hrama u posljednjem ratu njih 42 nikada nisu obnovljeni (50%).

Neobnavljanje objekata trideset godina nakon ratnih stradanja govori o statusu Srba u Hrvatskoj, o malobrojnosti sadašnje srpske populacije i o neza interesiranosti lokalnih i državnih vlasti da pomognu obnovu objekata koji predstavljaju dio hrvatske povijesne i kulturne baštine. Svakako bi bilo nužno da državne službe istraže okolnosti stradanja te da se utvrde krivci za uništavanje objekata Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj. Međutim zbog pritiska ponajprije desnih nacionalističkih skupina (braniteljskih udruga, pojedinih stranaka, dijela medija) svaki je razgovor na tu temu okarakteriziran kao izjednačavanje “agresora” i “žrtve”.

Obnavljanje pak dijela objekata daje optimizam i nadu da postoje u sve većem broju sredina mogućnosti za obnovu pojedinih stradalih objekata, a time i stvaranje povjerenja između i Hrvata i Srba, katoličkih i pravoslavnih vjernika, i u onim područjima gdje su ratni sukobi bili najteži, a ratna razaranja bila najveća.

/ Prilog

Tabela I. Objekti po kategoriji oštećenja

Stupanj oštećenja	Broj objekata
Potpuno uništeni hramovi miniranjem	21
Spaljeni drveni hramovi	4
Oštećeni i spaljeni zidani hramovi u ratu i poraću	56
Hramovi uklonjeni u vrijeme ratnih aktivnosti i nakon njih	3

Graf I. Objekti po kategoriji oštećenja

Tabela 11. Oštećeni objekti po bivšim općinama

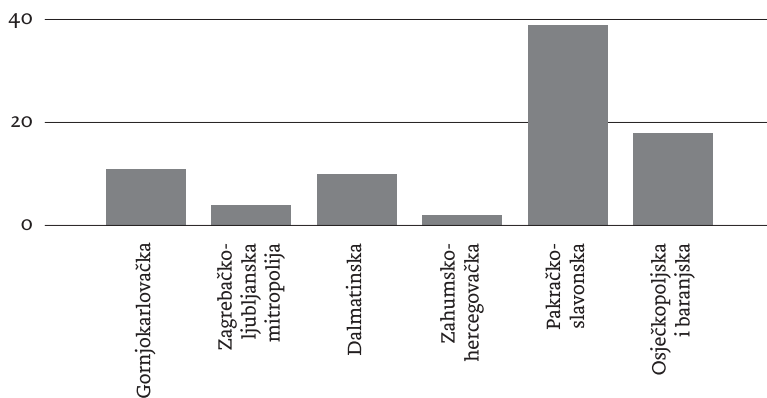
Bivša općina	Oštećeni ili uništeni hramovi	Broj hramova oštećenih i uništenih
Gospić	Gospić (parohijalni hram), Raduč (parohijalni hram)	2
Gračac	Klanac (spaljen)	1
Otočac	Brlog (zapaljen), Glavace (oštećena granatom), Staro Selo (granatiran i spaljen)	3
Glina	Buzeta (spaljen)	1
Dvor na Uni	Kotarani (spaljen)	1
Karlovac	Karlovac (miniran)	1
Petrinja	Petrinja (uklanjanje zidova hrama), Glinska Poljana (miniran)	2
Vinkovci	Vinkovci (miniran), Marinci (granatiranje), Mirkovci (granatiranje), Gaboš (granatiranje), Markušica (granatiranje), Ostrovo (granatiranje), Novi Jankovci (granatiran)	7
Vukovar	Vukovar (granatiranje), kapela Vaskrsenja, mauzolej Paunovića (granatiranje), Gornji Petrovci (granatiranje), Pačetin (granatiranje)	5
Đakovo	Paučje (miniran), Svetoblažje (miniran), Hrkanovci (miniran)	3
Osijek	Koprivna (granatiranje), Čepin (miniranje), Erdut (granatiranje)	3
Drniš	Baljci (spaljena)	1
Obrovac	Zelengrad (spaljena)	1
Sinj	Dabar (minirana)	1
Benkovac	Kašić (granatirana), Medvida (spaljena), Karin (minirana)	3
Metković	Metković (minirana), Kremena	2

Bivša općina	Oštećeni ili uništeni hramovi	Broj hramova oštećenih i uništenih
Šibenik	Skradin (granatiranje)	1
Zadar	Smoković (minirana), Crno (minirana), Zemunik (minirana)	3
Grubišno Polje	Rašenica (spaljena), Rastovac (spaljena), Veliki Zdenci (srušena)	3
Đurđevac	Mala Trešnjevica (minirana)	1
Pakrac	Batinjani (minirana), Donji Grahovljani (granatirana), Kukušnjevac (minirana), Pakrac (granatirana), Gavrinica (granatirana), Subocka (granatirana), Toranj (minirana), Donji Čaglić (granatirana)	8
Daruvar	Bijela (spaljena), Koreničani (granatirana), Sirač (minirana)	3
Nova Gradiška	Donji Bogičevci (granatirana), Davor (uklonjena), Mašić (minirana), Medari (granatirana), Nova Gradiška (minirana), Mašička Šagovina, Gorice (granatirana), Poljani (granatirana), Širinci (minirana)	9
Požega	Crkveni Vrhovci (minirana), Ratkovića (minirana), Šnjegavić (granatirana)	3
Slavonski Brod	Klokočevik (minirana), Slavonski Kobaš (minirana), Slavonski Brod (minirana), Stari Slatinik (minirana), Malino (minirana), Trnjani (minirana), Brodski Zdenci (minirana), Lužani (minirana), Bebrina (minirana), Banovci (minirana)	10
Donji Miholjac	Kučanci (minirana)	1
Novska	Lovska (granatirana), Jazavica	2
Slatina	Mikleuš (minirana)	1
Orahovica	Obradovci (minirana)	1
Našice	Sušine (minirana)	1

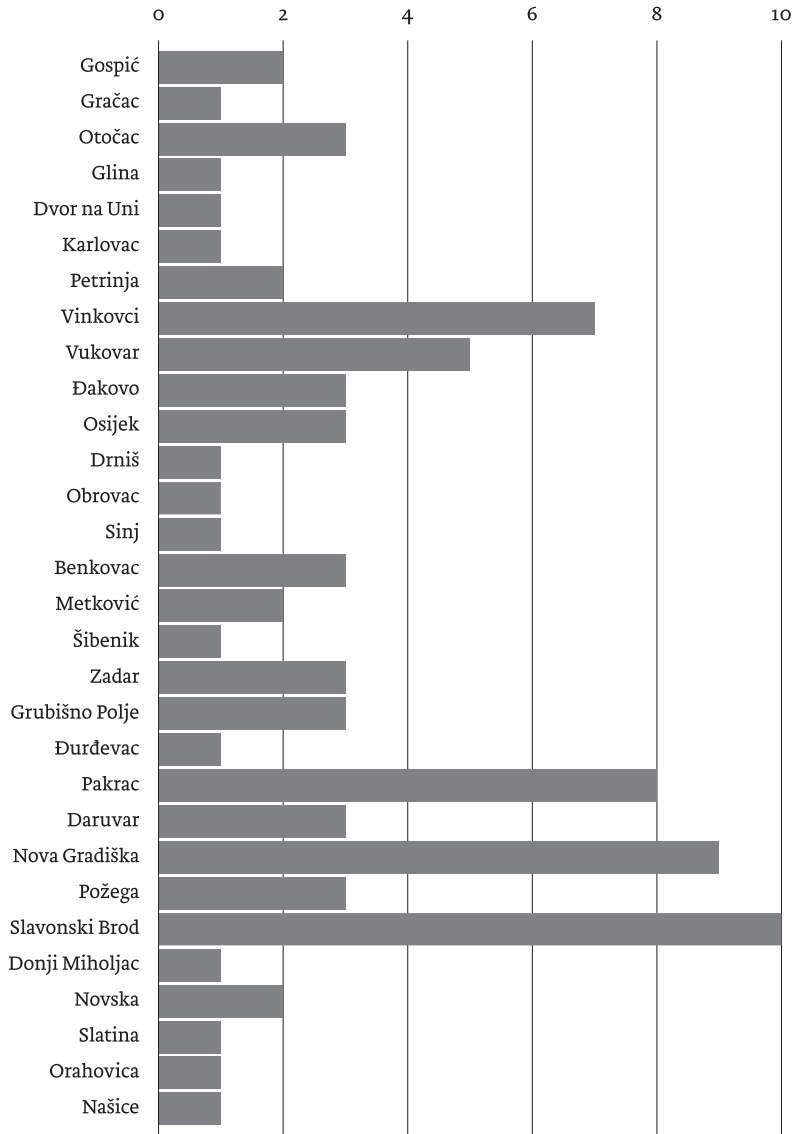
Tabela III. Broj oštećenih objekata po eparhijama

Eparhija	Broj oštećenih i uništenih objekata
Gornjokarlovačka	11
Zagrebačko-ljubljanska mitropolija	4
Dalmatinska	10
Zahumsko-hercegovačka	2
Pakračko-slavonska	39
Osječkopoljska i baranjska	18
Ukupno	84

Graf II. Broj oštećenih objekata po eparhijama

Graf III. Broj hramova oštećenih u posljednjem ratu po općinama

FILIP ŠKILJAN

Destruction of Serb orthodox churches in the war in Croatia 1991 — 1995 and the immediate post-war period (1996 — 1997)

The author provides an overview of the destruction suffered by the churches of the Serbian Orthodox Church in Croatia during and after the War in Croatia (1991 — 1995). The text explores the various ways in which these churches were damaged and identifies the perpetrators — most of whom remain unknown to this day. It focuses on churches that were either completely destroyed or severely damaged. The majority of the destruction occurred in the Pakrac — Slavonia Diocese, particularly in the Brod and Nova Gradiška areas. The smallest number of damaged or destroyed churches was recorded in the Zahumlje — Herzegovina Diocese and the Zagreb — Ljubljana Metropolitanate. Some of the buildings have since been restored. Out of 84 churches damaged in the last war, 42 (50%) have never been rebuilt. The text concludes with statistical data on the damaged churches, categorized by the degree of destruction and geographic location.

KEYWORDS: *Serbian Orthodox Church; Croatia; War in Croatia (1991 — 1995); Serbs*

I Izvori i literatura

Arhivska građa

Arhiva Slavonske eparhije

HDA (Hrvatski državni arhiv), fond Državno ravnateljstvo za ponovu

HDA, fond Ministarstvo pravosuđa i bogoslovija

HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske

HDA, ZKRZ-Zh (Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača)

HPM, fond Muzej Srba u Hrvatskoj

Literatura

Begović, B. 1986. Crkva Svetih 318 blagoslovenih otaca u Maloj Črešnjevici, *Podravski zbornik* 1986: 103—108.

Cvitanović, Đ. 1985. Pravoslavne crkve od drvene građe u okolini Grubišnog Polja. *Zbornik za likovne umjetnosti*, sv. 21: 377—389.

Cvitanović, Đ. 1988. Sakralna arhitektura – riznica umjetničke baštine glinskog kraja. *Glina – Glinski kraj kroz stoljeća*, Skupština općine Glina: Glina: 499—503.

Cvitanović, Đ. 1985. *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja, knjiga I., Gorički i gorsko-dubički arhidakonati*, Društvo povjesničara umjetnosti: Zagreb.

Čolović, B. 2011. *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta: Zagreb.

Derenj, D. 2009. *Kulturno-istorijski spomenici i sakralni objekti Srba na području Požeško-slavonske županije*, Vijeće srpske nacionalne manjine Požeško-slavonske županije: Osijek.

Dobronić L. 1984. *Posjedi i sjedište templara, ivanovaca i sepukralaca u Hrvatskoj*, Rad JAZU 406, JAZU: Zagreb.

Feletar, D. 2002. *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, Hrvatski zemljopis: Zagreb.

Ivančić D., Relković, I. 1998. *Davor – Riječju i slikom o znamenitostima mjesta na Savi*, Općinsko poglavarstvo: Davor.

Kašić, D. 2004. *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Eparhijski upravni odbor: Zagreb.

Kempf, J. 1998. *Oko Psunja*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta: Zagreb.

Kosovac, M. 1910. *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905.*, Saborski odbor: Sremski Karlovci.

Križ F. i Križ, I. 2002. *Sirač – zrnca povijesti i mnoga sjećanja*, Grafodar: Daruvar.

Kučeković, Aleksandra. 2015. *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, Zagreb.

Lesek, M. 2009. Crkva Svetog Georgija u Marincima, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, sv. 14: 126—131.

Mašek, A. 2007. *Program ukupnog razvoja mikroregije-općina Borovo, Erdut, Markušica, Negoslavci, Šodolovci i Trpinja*, Ekonomski fakultet: Osijek.

Mileusnić S. 1996. *Duhovni genocid 1991 – 1995, pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih zdanja na teritoriji bivših jugoslovenskih republika Hrvatske i Bosne i Hercegovine*. Muzej Srpske pravoslavne crkve: Beograd.

Mileusnić, S. 1997. *Duhovni genocid, 1991. – 1995 (1997)*, Muzej Srpske pravoslavne crkve: Beograd.

Miljanović M. 1991. Crkveni spomenici. *Dvor na Uni*, Skupština općine Dvor na Uni: Dvor na Uni: 592—618.

Miljanović, M. 1984. Crkva svetoga Spiridona u Petrinji. *Zbornik za likovne umjetnosti Matice srpske*, Beograd: 237—260.

Miljanović, M. 1991. Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj – gornjokarlovačka Eparhija, *Srpski glas*, Topusko, maj — juni 1991: 10—11.

Mišković, M. 1991. Rušenje crkava i uništavanje crkvenog inventara u Arhijerejskom

namesništvu osječkom, *Crkva, Kalendar Srpske pravoslavne patrijaršije za 1991. godinu*, Beograd: 64—75.

Općina Gornji Bogičevci, Popis evidentiranih, preventivno zaštićenih i registriranih spomenika kulture.

Orlović, S. 2017. *Pravoslavna eparhija Gornjokarlovačka, Šematizam*, Pravoslavna eparhija Gornjokarlovačka: Beograd — Karlovac.

Prostorni plan uređenja grada Novske, Novska 2002.

Prvi šematizam eparhije Osečkopoljske i baranjske, Osječkopoljska i baranjska eparhija: Dalj — Beograd 2009.

Radeka, M. 2007. *Gornja krajina ili karlovačko vladičanstvo*, Srpsko kulturno društvo prosvjeta: Zagreb.

Savić, M. *Pravoslavne crkve zadarskog kraja danas* (neobjavljeno).

Sjekavica, M. 2012. Sustavno uništavanje baštine – prema pojmu kulturocida/heritocida, *Informatica muzeologica*, 43 (1—4): 57—75.

Srpska pravoslavna crkva, Mitropolija Zagrebačko-ljubljanska, Pregled stanja, Šematizam, Mitropolija Zagrebačko-ljubljanska: Zagreb 2009.

Srpski glas (Topusko), 16. kolovoz 1993.

Stradanja srpskog naroda na području zapadne Slavonije, Vlada Srpske oblasti Zapadna Slavonija: Okučani 1992.

Šematizam pravoslavne Srpske eparhije pakračke za godinu 1898., Pakrac 1898.

Škiljan, F. 2009. Graditeljska baština zapadne Slavonije nestala u 19. i 20. stoljeću, *Scrinia slavonica*, sv. IX: 183—220.

Škiljan, F. 2010. *Kulturno-historijski spomenici zapadne Slavonije s pregledom povijesti zapadne Slavonije od prapovijesti do 20. stoljeća*. Srpsko narodno vijeće: Zagreb.

Škiljan, F. 2007. *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine*. Srpsko narodno vijeće: Zagreb.

Škiljan, F. 2012. *Kulturno-historijski spomenici Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale: s pregledom povijesti Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale od prapovijesti do 1881.* Srpsko narodno vijeće: Zagreb.

Škiljan, F. 2011. *Kulturno-historijski spomenici Moslavine i Kalničko-bilogorskog prigorja : s pregledom povijesti Moslavine i Kalničko-bilogorskog prigorja od prapovijesti do 1881.* Srpsko narodno vijeće: Zagreb.

Škiljan, F. 2009. *Kulturno-historijski spomenici Banije s pregledom povijesti Banije od prapovijesti do 1881. godine*, Srpsko narodno vijeće: Zagreb.

Vandura Đ. – B. Popovčak – S. Cvetnić. 1999. *Schneiderov fotografski arhiv – hrvatski spomenici kulture i umjetnosti*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti: Zagreb.

Vukić G. 2007. *Pravoslavna crkva Svete Petke u Kukunjevcu*, *Zbornik povijesnog društva Pakrac — Lipik*, br. 4: 75—78.

Zatezalo Đ. 1999. Srbi u Karlovcu: skica za monografiju Srbi i srpska pravoslavna crkva Svetog Nikole u Karlovcu od osnutka grada 1579 do 1995., *Ljetopis Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"*, sv. 4: 42—119.

Živković, I. (ur.) 1996. *Ranjena Crkva u Hrvatskoj*, Hrvatska biskupska konferencija; Hrvatski informativni centar: Zagreb.

Novine

Danas, 4. siječnja 1994.

Glasnik SPC, Zagreb 1982.

Politika, 24. kolovoza 1996

Elektronički izvori

<http://arhiva.eparhija-zahumskohercegovačka.com/?q=node/504>. (pristupljeno 1.5.2025.)

<https://licko-senjska-policija.gov.hr/vijesti/5851>. (pristupljeno 1.5.2025.)

https://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2002_05_6_75.html. (pristupljeno 1.5.2025.)

<https://p-portal.net/proslava-svete-petke-u-obradovcima/>. (pristupljeno 1.5.2025.)

<https://radiong.hr/posveceni-temelji-crkve-sv-nikole-u-novoj-gradiski/>. (pristupljeno 1.5.2025.)

<https://srbi.hr/crkva-sv-spiridona-u-skradinu/>. (pristupljeno 1.4.2025.)

<https://srbi.hr/kucanci-za-pravoslavce-sveto-mesto/>. (pristupljeno 2.5.2025.)

<https://srbi.hr/mestani-poljana-sami-obnovili-svoju-crkvu/>. (pristupljeno 3.5.2025.)

<https://srbi.hr/starica-i-crkva-dva-preostala-svedoka-pravoslavlja-u-selu-dabar/>. (pristupljeno 1.5.2025.)

https://www.facebook.com/profile.php?id=100067044543338&paipv=0&e-av=AfYNseMxU-RCXH2FRdHFIWWTNL_AEwmwfyJaI5xuljtPh7C3RME-L-EbA-kVoTfR2sE&_rdr. (pristupljeno 30.4.2025.)

<https://www.jutarnji.hr/naslovnica/na-temeljima-srusenog-hrama-sv-nikole-u-karlovcu-nice-ista-crkva-3395942>. (pristupljeno 1.5.2025.)

<https://www.portalnovosti.com/bosonoga-proslost-neizvjesna-buducnost>. (pristupljeno 4.5.2025.)

<https://www.portalnovosti.com/obnova-hramova-u-slavoniji>. (pristupljeno 1.5.2025.)

<https://srbi.hr/zivot-srba-u-slavonskom-brodu-pravoslavna-crkva-i-branko-radicevic-ponovo-medju-brodjanima/>. (pristupljeno 2.5.2025.)

<https://www.youtube.com/watch?v=QzOXDPVS8CY>. (pristupljeno 1.5.2025.)

www.eparhija-dalmatinska.hr. (pristupljeno 30.4.2025.)

www.eparhija-osjeckopoljskabaranska.hr. (pristupljeno 2.5.2025.)

www.eparhija-slavonska.org. (pristupljeno 1.3.2025.)

https://sr.wikipedia.org/sr-el/Trnjani_Garčin. (pristupljeno 1.4.2025.)

www.eparhija-zahumskohercegovačka.com. (pristupljeno 5.4.2025.)

www.mitropolija-zagrebačka.hr. (pristupljeno 4.5.2025.)

https://dnevnik.hr/vijesti/crna-kronika/vrhovni-sud-potvrdio-presudu-za-ratni-zlocin-u-saborskom---686054.html?utm_source=chatgpt.com. (pristupljeno 1.5.2025.)

<https://www.vesti-online.com/ponovno-rodenje-hrama-u-zemuniku/>. (pristupljeno 4.5.2025.)

Kazivači

Iskaz Jugoslav Maksimović, paroh (Gračac)

Iskaz Petar Jerić, Gorice (Dragalić)

Iskaz Rade Bosanac, Poljane (Dragalić)

Iskaz R.B., Poljane (Dragalić)

Iskaz Vasilije Muždeka (Buzeta, Glina)

Iskazi mještana Hrkanovaca

Iskazi mještana Svetoblažja